

AZ AQUINCUMI HELYTARTÓI PALOTA

ELŐSZÓ

Rövid tájékoztatást bocsátunk előre az óbudai Hajógyár-szigeten feltárt római kori építményről, topográfiai helyzetéről és kiépítésének üteméről, hogy a következőkben tárgyalandó részletek átfogásához és megértéséhez világosabb képet nyerjünk.

Eddigi előzetes közléseink¹ a külföldi szakirodalomban legutóbb keltettek visszhangot. Doppelfield a kölni római kori császári palota feltárásáról írt beszámolójában² kénytelen beismerni a szakvilág nevében, hogy igen keveset tudunk a helytartói praetoriumok, magánrezidenciák formájáról stb. Szerencsés esetben látja ő is, hogy Budapesten most feltárták az aquincumi praetoriumot, amely „porticus-villa tipikus példája, kerek sarokrízalitokkal, csarnokokkal”. Colin a katonai parancsnoki lakóházak fontos példájának értékeli a még feltárás alatt álló óbudai épületet,³ amelyhez a Flaviusok korában épített margidunumi (Britannia) parancsnoki villát vonja legközelebbi párhuzamba.⁴

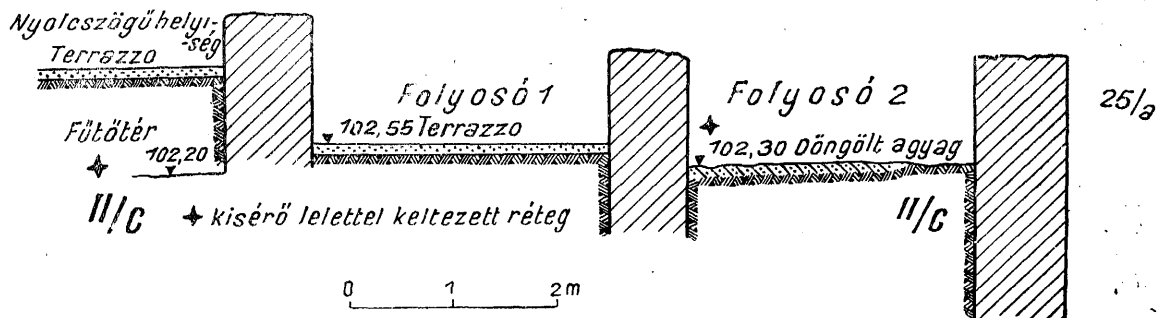
Immár elfogadott megítélés tehát, hogy az óbudai Hajógyár-sziget építménye a kelet-pannóniai császári helytartó luxusvillája (villa urbana). Erre mutat, hogy Aquincum legmonumentálisabb épületével állunk szemben, amely méreteiben egyenrangú a Vetera Castra-i,⁵ Dura Europos-i, kölni⁶ példákkal; az első építésben a tartomány összes csapattestei közreműködtek felhasznált tégláik bélyegei szerint;⁷ a déli szárny közepén (az I. képen a 27. sz.) külön, zárt udvar sarkában emelt szentély körül egész sorozat fogadalomteljesítő kőoltárkat állítottak fel, amelyeket mind helytartók (egyetlen esetben a helytartó szabadosa) készíttettek.⁸ Azonban nem tiszta példája a sarokrízalitos, előcsarnokos, közép nagytermes villatípusnak, amelynek pl. a behatóbban ismertetett am hosterti,⁹ saalburgi,¹⁰ bollendorfi¹¹ és britanniai¹² esetek meghatározhatók, és amely villatípus legnagyobb kedveltségre Belgica, a két Germania és Britannia tartományokban jutott a császárkor folyamán. Olykor a porticusos villa tornáca mögött a centrális terem helyén udvar található.¹³ Alapjában véve azonban, amint már kimutatták, az itáliai villaépítészetnek őstípusa a porticus-villa,¹⁴ amely az i. sz. I. százada óta a római birodalom egyéb részeiben is elterjedt.¹⁵ A fejlődés során a peristylumos (belső díszkertes) villatípussal kapcsolódott. A két fő villatípus egymásra hatásához ma is még Swoboda fejtegetései az alapvetőek.¹⁶

Az aquincumi helytartói villa is, miként későbbi párhuzama, a Dura-Europos-i főparancsnoki magánpalotának még összetettebb alaprajza, építészettörténetileg nem egyszerű típus, hanem a peristylummal kombinált kialakítása a saroktornyos, homlokzati díszornácos (porticusos), centrális nagytermes luxusvilla-típusnak. Colin érdemlegesen figyelmeztet arra, hogy a lambaesis praetorium nem vethető össze ezekkel a helytartói magánrezidenciákkal, mert az csak fegyver- és municióraktárul, a hadijelek stb. kápolnájaul, a principalisok irodáiul szolgált, de lakásjelleg nem nyilvánult meg a lambaesis praetoriumban.¹⁷

Aquincumban is a helytartói magánlak elkülönülten állott a szolgálati építményektől, miként pl. az Euphrates menti fővárosban a főparancsnok privát palotája.¹⁸ A saroktornyos, jól védhető, előornácos épületípust választották az elsőnek megépítendő, keleti szárny mintájaként; ez a villatípus biztonsági szempontból felelhetett meg a nyugati tartományok határövezetében is.¹⁹ Az óbudai szigeten feltárt palota a biztonsági követelmények tekintetében közel

áll az egyébként a dunai tartományokban szokásos „erődpalota”-hoz, amilyen palotavarról adatunk van már a Száva menti Sirmiumból, Marcus Aurelius korából.²⁰ Neuffer utalt legutóbb arra, hogy víz mentén az előtornácos, előteraszos villatípus volt szokásban,²¹ és valóban az aquincumi tornácos, porticusos villa is folyó mellett létesült. Az épületrészek tájolásánál is alkalmazkodtak a konvenciókhoz. Így a melegvízű medence-helyiségeket a napsütötte déli és keleti irányba ugratták ki (az I. képen az 57–58, 83. sz.) a palota zárt tömbjéből, míg a hidegvízű, valamint az uszoda-termeket a palota É-i és Ny-i szélén helyezték el.

A régészeti szakirodalomban az a felfogás vált uralkodóvá, hogy a palota helye csak a középkor folyamán lett szigetté, sőt továbbmenően a legiói táborerődítmény a még ki nem alakult nyugati, ún. Kis-Duna-ág helyén átterjedt a palota helyére is.²² Ehhez a feltevéshez alapul egy évszázad előtti megfigyelés szolgált, amely szerint a Kis-Duna-ág medrében, egymástól 297 m távolságra, két fal haladt volna keresztbe.²³ Mivel azonban a legalacsonyabb vízállás mellett sem látható ma ebből a falból semmi sem,²⁴ mi elsodort, a partról leomlott faltömböknek véljük ezeket a hagyományos falakat. De már Cholnoky szerint a régészek ezen feltevése tévedés: „... a Hajógyársziget tipikus zátony ... a rómaiak idejében egyáltalában nem is volt ott ...”²⁵ Ezt a prob-

2. kép. Metszet a 20—22—23. sz. helyiségeken keresztül: a déli, II. sz. épület

lémát új megvilágításba helyezte, hogy a palota É-i előterében (az I. képen a 69. sz.) mintegy 50 m hosszúságban feltárt gyűjtőcsatorna, amelyet a III. század elejénél előbb nem építhettek,²⁶ a mai Kis-Duna-ág felé előbb csak 1,3%-osan lejtett,²⁷ majd az utolsó 4 m-en belül 25 cm-t esik fenéknívója, és végül beletorkollik a mai Duna-ág partoldalában látható falmaradványon át (szabályos nyíláson) a mai dunai mederbe.²⁸ Eszerint valami vízmeder-féle vonult már a római korban is a palota és az erődített legió tábor között! Fel kell tehát figyelniük Tóry figyelmeztetéseire, hogy a Duna ilyen átmeneti szakaszán, a hordalékkúpnál a legkisebb ok is átalakíthatja a medreket, ennek fenéke általában emelkedőben van, és az ágakra szakadozás jellegzetesség.²⁹ Kretzói M., Pávai Vajna F. és Sümeghy J. geológusok is szíveskedtek megvizsgálni — kivett talajpróbák alapján — a kérdést és egyöntetűen megállapították, hogy a helytartói palota mégis szigeten feküdt a római korban.

Ha pedig így volt, akkor az aquincumi palota a topográfiai fekvés tekintetében egyedülálló a maga nemében. Az bizonyos, hogy a legió táborerődítménye előtt, dunai szigeten épített luxusvillát nemigen lephette meg az ellenség, mert a Duna túlsó, keleti partján előretolt erődítmény (Trans Aquincum) állott, 500 főnyi cohors helyőrséggel.³⁰

A kiépítés üteme és az építkezési periódusok egymásutánja az aquincumi palota külsején sem vehető ki. Fremersdorf periódusvizsgáló eljárása³¹ (belevágás minden falsarokba, a fugák és kősorok elválásának végigkutatása) tökéletes eredményre vezetne itt is, de a palota romjainak fenntartására még remény van, és így az teljesen még nem vihető végig. A több ezer példányban előkerült bélyeges téglák kétségen kívül annyit tanúsítanak, hogy a legszelebb körű építkezés a II. század első évtizedében, majd a III. század 10-es éveiben ment végbe, kisebb építkezést, javításokat pedig Marcus Aurelius, majd Gordianus korában végezhettek.³² Legalábbis a téglák

ezekben az időszakokban készültek. Másodlagos felhasználásokat több ponton észleltünk. A legkorábbi fogadalmi kőoltárkát i. sz. 120 körül, a legkésőbbit 283-ban állították. A legkorábbi falfestés Hadrianus korából való, a legkésőbbi a III. század derekáról. A talajszintet főleg a dunai vízszint-emelkedés miatt tolhatték fel nagymértékben (a III. század elejére), aminthogy a palota végleges kiürítése is a végső árvíz-veszélyre való tekintettel következhetett be, i. sz. 293 után.³³ Az is bizonyos, hogy i. sz. 375-ben Valentinianus már nem talált téli szállásnak alkalmas épületet Aquincumban, tehát a palota ekkor már elhagyatott.³⁴ A palota és udvarának terében az utakat, járdákat és padozatokat különböző felületeken terítették el, amelyek azonban határozottan három főcsoportba: hat—hét periódusra különülnek a tengerszint feletti magasságaikkal. Mindezek a körülmények nem véletlen egybeesések, és az alábbi periódusokra engednek következtetni, kutatásunk jelenlegi állása szerint :

I/a periódus : a korábbi kisszentély a 28. sz. szentély alatt (1. kép);

I/b periódus : korábbi, simított tetejű falazatrendszer, amely megelőzte a helytartói villa építését (pl. az 54—56. sz.-nál) I/a és I/b azonos is lehet ;

II/a periódus : 1—15, 16—25. sz. épületrész (i. sz. 107);

II/b periódus : 27—33, 35—37. sz. részek korábbi állapota, a déli szárnyból, a belső nagyudvar körüli folyosó K-i része (17. sz.), a 16, 44—47, 64. sz. helyiségek korábbi állapotban (az É-i szárnyból), a fürdőrész déli traktusa (57—58, 83. sz. ; i. sz. 120) ;

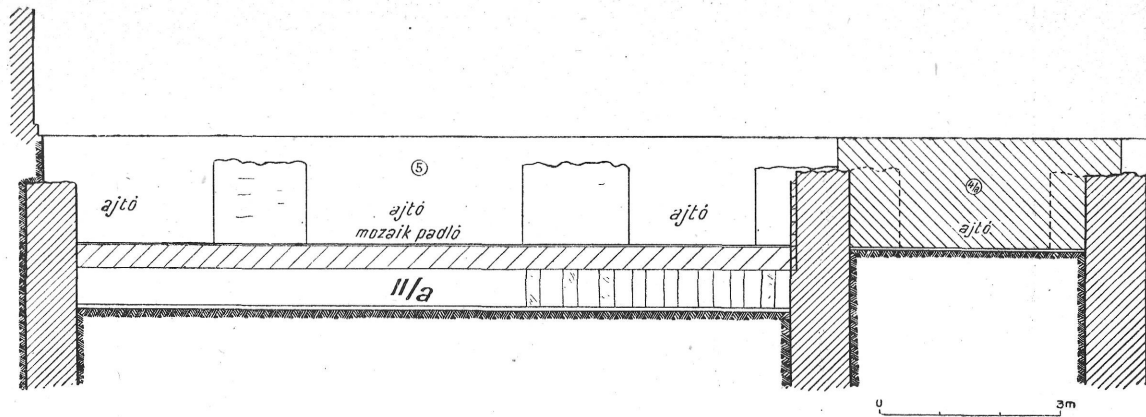
II/c periódus : a déli II. épület (19—23. sz.), a déli szárny toldaléképítményei (34, 38. sz.), az udvarmenti folyosó déli oldala (26. sz.), a belső nagyudvarban az 50, 77. sz. (II. század dereka) ;

III/a periódus : az É-i szárnyon a fürdőrész É-i traktusának végleges kialakulása (50, 60—63, 68a sz.), a belső nagyudvarban a torony (48. sz.) és a nagyszentély körüli épületek (51—53, 76. sz.) (i. sz. 210 körül) ;

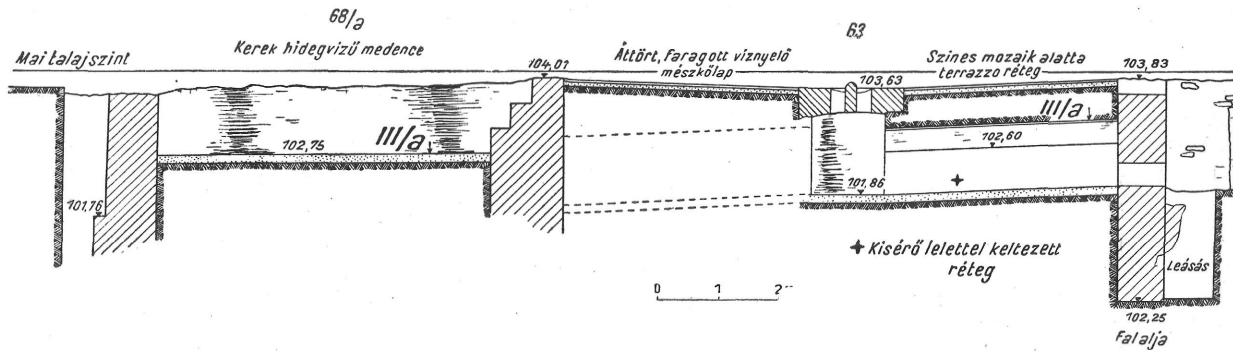
III/b periódus : legnyugatibb hozzáépítések az ÉNy-i sarokhoz (pl. 90. sz.).

A PALOTA FELTÁRT RÉSZEINEK ALAPRAJZI ÉS ÉPÍTÉSTÖRTÉNETI LEÍRÁSA

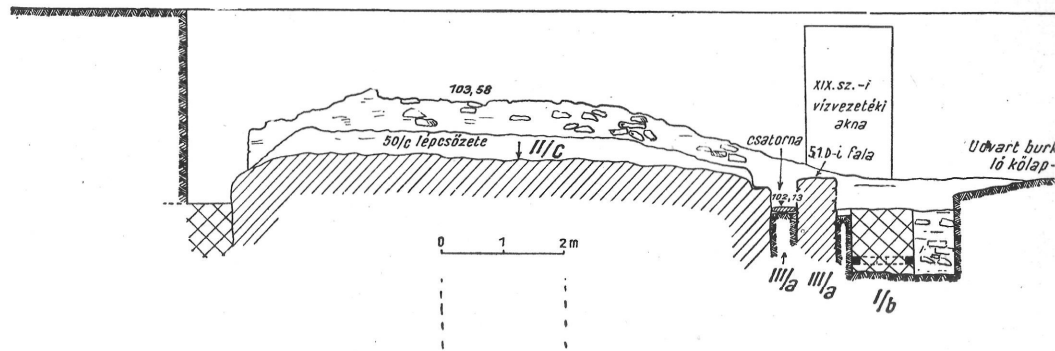
A déli melléképület. A főépulettől délre egy kisebb lakóépület alaprajza bontakozna ki. A modern hajógyár egyik műhelycsarnoka azonban éppen föléje épült. Ezért eddig csak É-i és Ny-i széléből volt módunkban egyptár helyiségének részleteit feltárni (az 1. képen a 19—22. 79—80. sz.). Megtaláltuk ezen épület déli zárófalának is egy kis darabját, amelyet 95 cm szélesnek mértünk. Ezt a melléképületet tehát 28 m szélesre és 35 m hosszúra tehetjük. Kisebb méretűsége ellenére sem gazdasági építményül vagy „cselédségi” lakások épületül szolgálhatott, mert legalább öt helyiségét padlófűtési szerkezettel látták el és helyiségeinek falait, pl. a 19. és 20. számúakat bizonyítottan, festéssel díszítették (104. old.). Ezért inkább a „II. épület” elnevezés illetné meg. Alaprajzában feltűnő, hogy a főépítmény egyik, déli kapuja irányába ívelt folyosó (az 1. képen a 80. sz.) vezet, amely kb. 2,8 m széles lehetett. A fő- és II. épület benső kapcsolatát tanúsítja, hogy kapuik egymással szemben létesültek (az 1. képen a 78. sz.-nál).³⁵ Ezek között a közlekedést zárt folyosók (22. és 78. sz.) irányították. A 22. sz. folyosónak hosszabb időn át való használatát a falán fennmaradt három (10—15 cm vastag) vakolatréteg bizonyítja. A palota terében egyáltalán a legkorábbi festés (Hadrianus uralkodása korszakából, 117—138-ból) a 23. sz. épületköz falán, a fő- és a déli épület között maradt fenn, eredeti helyén (105. old.). Ez a korai festés magában véve tanúsítja, hogy a 22. és a 23. sz. folyosókat elválasztó fal már a II. század első harmadában megépült. A 23. sz. épületköz valójában épületeken kívüli, udvari terület-sáv, ezért talaja döngölt agyag volt. Ez a tenger szintje felett végül is, feltöltődések után, mintegy 102,30 m (2. kép) magasan terült el. A 22. sz. folyosó padozata ennél 20—30 cm-rel magasabb szinten feküdt. A 20. sz., nyolcoldalú terem padozat alatti fűtőterének fenekét képező terrazzo réteget fél méterrel felemelt szintre rakták a palota terében legkorábban beépített felületekhez képest, pl. a K-i szárnyhoz viszonyítva. Mindehhez talál az is, hogy ez a II. épület tengelyvonalában, kis elferdüléssel a palota déli szárnyának K-i harmadával esik egybe, de a palota főhomlokzatát,

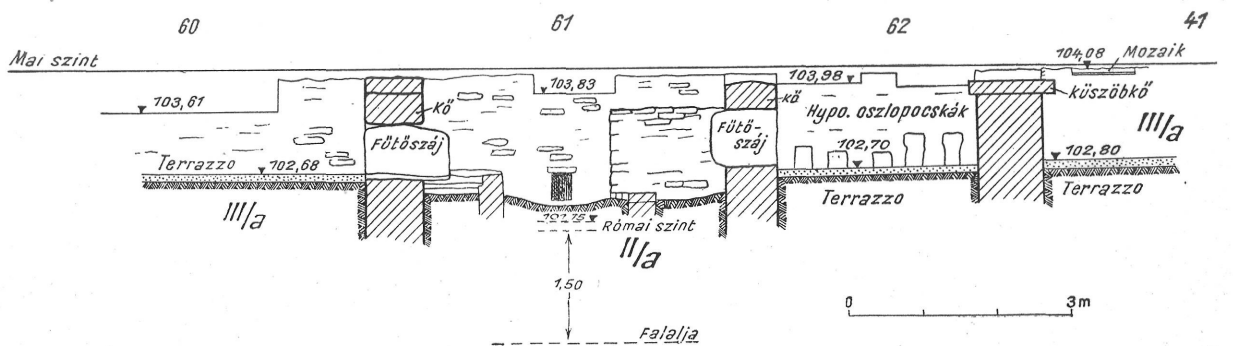
3. kép. Metszet a 4a-3-2.

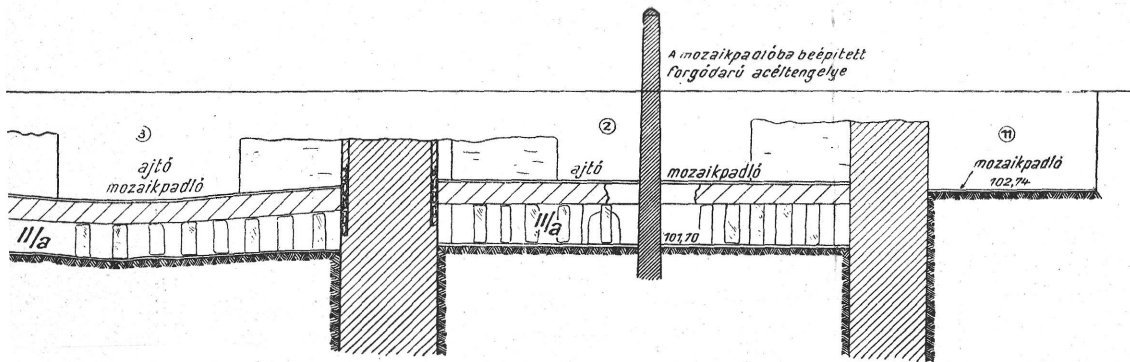
4. kép. Metszet az 68a-63-61-51 sz. helyiségeken keresztül. A 63. sz. te

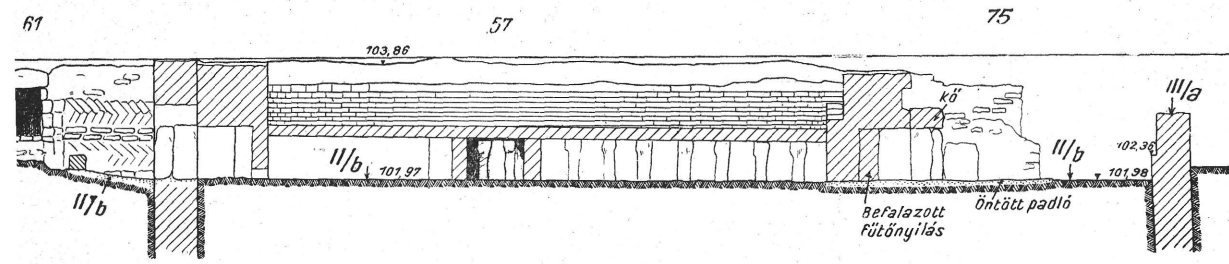
5. kép. Metszet az 50c-54-

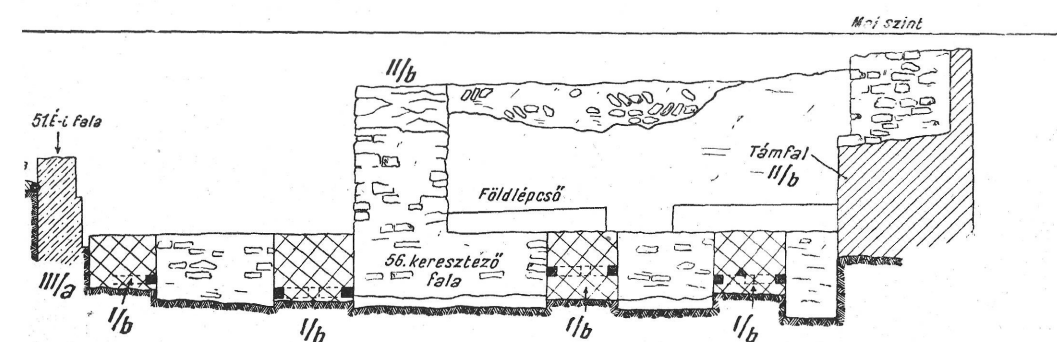
6. kép. Metszet a 60(-50)-61-62-41. sz. helyiségeken keresztül.

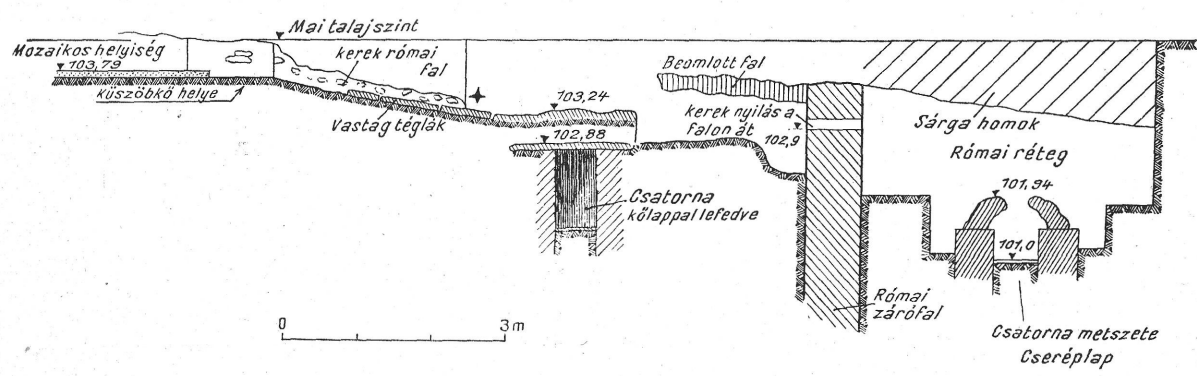
sz. helyiségeken keresztül

adozata alatt csillaggal jelölt felületet III. század eleji bélyeges téglá keltezi

2. sz. helyiségeken keresztül

7. kép. Metszet a ferde lehajtónál (71. sz.), az északi kapu előtt, a 68a sz. mellett. A csillaggal jelölt felületet III. század eleji bélyeges téglá keltezi

vagyis annak K-i oldalát nem takarta. Tehát tervezésénél már tekintettel voltak erre, mint már meglevő, főépület-részre. A 19. sz. helyiség padlója alatti feltöltésben talált apró leletanyag a II. század első felére utal. Mindezek alapján a II. épületet i. sz. 130—150 körül emelhették. A feltöltés metszete meszes és kavicsos rétegeket mutat, tehát építőanyag-kupacokat volt szükséges itt elegyengetni, hogy az építés egységes talajszintről indulhasson ki. A II. épületnek már említett padozatai alatt korábbi, mélyebben fekvő padlószint nem mutatkozott. Eszerint az első építkezést jelenti a Hadrianus uralkodása körül emelt déli épület, a maga helyén (II/c periódus).

A főépület homlokzati (keleti), reprezentatív szárnya. A főépület méreteiről, a K-i szárny tervezési egységességéről és rendeltetéséről évkönyvünk előző köteteiben már írtunk.³⁶ A főhomlokzat teljes szélességén végigmenő díszfolyosó (az 1. képen a 10. sz.) 270 m²-nyi térségében, terrazzo padozatán bőven volt hely a küldöttségek stb. számára. A főhomlokzati szárny közep-termét (az 1. képen az 5. sz.) nemcsak legnagyobb méretei emelték ki, hanem pl. a legtöbb ajtó, összesen hét bejárat ebbe a terembe nyílt. A 6. sz. mozaikos helyiség falán a Marcus Aurelius-kori festés rétege alatt korábbi réteget fedezett fel a restaurátor. A K-i szárny többi termében fennmaradt falfestészet Marcus Aurelius—Gordianus korára jellegzetes (109. old.). Ennél azonban jelentősen korábban épült ez a szárny.

A K-i szárny (az 1. képen az 1—15. sz.) felső padozatait ugyanis még csak nagyjában terítették el egy szintmagasságban (l. a 3. képet). A felső, mozaik és terrazzo padozatok alatti fűtőterek fenék terrazzo rétegeit viszont már egyformán a 101,68—101,70 A. f. szintre rakták, vagyis olyan mélyen fekvő felületekre, amelyeknél mélyebben fekvő szintre az egész palota térségében nem építettek padozatot medencéhez vagy hypocaustumhoz vagy lakóhelyiséghez. A szintmagasságok egybevetése alapján tehát a K-i szárny a teljesen kiépített luxusvilla legkorábbi részei közé tartozott. Kérdéses azonban, hogy a K-i oldallal egy időben építették-e a 18. és a 25. ill. a 16. sz. sarokelágazásokat, amelyek L alakú épületté formálták volna a legtisztább, előcsarnokos (porticusos), saroktornyos és közép nagytermes villatípust. Ezen kérdés tisztázásához még további periódusvizsgálatok szükségesek. Eszerint a K-i szárny már a II. század elejére keltezhető, legalábbis alapelemeiben és főfalaiban. A II. épületnél ugyanis, amely a II. század derekán létesülhetett és már feltöltöttebb szinten feküdt, csak korábban épülhetett. Előbb építették a K-i szárnyat az i. sz. 120 körül kezdődött kőoltár-sor megkezdésénél is (az 1. képen a 27. sz.-nál), mert a kőoltárkákát is magasabb (101,95 m A. f.) szinten kezdték sorba rakni, mint a K-i oldal fűtőtereinek fenék terrazzo rétegeit.

A déli (gazdasági és személyzeti) szárny. A főépület déli oldalán eddig már mintegy 17 helyiséget tártunk fel, több-kevesebb mértékben, de mozaikpadozatnak vagy padlóalatti fűtési berendezésnek ezen a szárnyon még nem találtuk nyomát. Másodrendűségére mutat az is, hogy a homlokzati szárny átlagos 20 m-es szélességével szemben kb. csak 12 m a déli oldal szélessége. A déli szárny második helyisége a gabona (élelem) tár (az 1. képen a 25. sz.). Kőfal alapját 75—80 cm es közökben 18—25 cm széles nyílások szakítják meg. Ezekben rögzíthették a gabonát tároló állványzat függőleges tartógerendáit.³⁷ Ez a szerkezeti mód azonban már nem az első gabonátárat jelenti ezen a helyen. Az első magtár, téglapillérek és kőfalalapozás nélkül, talán még egészen fából épülhetett. A korábbi magtár (sóder-kőzuzalék) padlóját a 101,65 m A. f., a későbbi terrazzo padozatot közel 1 m-es feltöltéssel magasabban rakták. Előbbi tengerszint feletti magasság a K-i szárny eredeti, elegyengetett talajszintjének, utóbbi pl. a 41, 60—63, 68a sz. fürdőhelyiség-csoport fűtőtér, ill. terrazzo alapozás alatti felületének felel meg az É-i oldalon (3—4. kép, 102,60—102,67 m A. f., 50.-60). helyiség). A 18. sz., DK-i sarokhelyiség felső, terrazzo padozata is ugyanezen, legkésőbbi talajszintre ágyazódott. A palota ÉNy-i sarkában levő fürdőterem-csoport építését viszont a 63. sz. terem csatornájában (csillaggal jelölve a 4. képen) felhasznált bélyeges téglák (ANToniniana-jelzővel) a III. század elejére kelteznek. Eszerint a kőfalas magtár a 211—222. években nyerte el végső arculatát és feltöltését. A 18. sz. helyiség terében, a 93 cm magas, legkésőbbi feltöltés alatt, habarcsleöntéses padlózat terül el mint raktárfelének talajszint-burkolata. A 18. és a 25. sz. helyiségeket elválasztó falból, 90 cm-es magasság-különbséggel, alsó és felső váll ugrik elő. Ez a kettős falpárkány alighanem arra vall, hogy a K-i szárny emeletessége a 18. sz. helyiségig tartott.³⁸ A gazdasági szárny továbbmenően viszont mindvégig földszintes

magasságú maradhatott. Egyébként az őskori humusz felszínét a palotai első építkezéshez általában kb. 20 cm-rel töltötték fel (a 101,40—101,45 m A. f.-ről).

Az 1. képen a 24. sz. folyosó terében egymás felett 4 talajszint is elhelyezkedik. A legfelső terrazzo burkolatot a III. század elejére keltezhető 102,55 m A. f.-i szintre rakták, 56 cm-rel mélyebben vékony habarcsréteget terítettek el, 54 cm magas feltöltés alatt, olyan szinten, amelyen egyik korábbi periódus padlóját rakták, pl. a déli szárny nyugatabbi helyiségeiben, így a 35c, 36a sz. részekben, továbbá az ÉK-i sarok 46—47. sz. helyiségeinek terében (8. kép). Sőt erre a talajszintre helyezték az 57—58. sz. fürdőmedencék fűtőtérfelek-padozatait is (4. kép). Ezen a talajfelületen, amelyet pl. a kapuhoz vezető folyosó terében 34 cm magas földfeltöltéssel értek el, i. sz. 120 körül építhettek, mert viszonylagos korhatározásunkat támogatja az, hogy a 27. sz., szomszédos szentélyudvar falkerítése mentén ugyanezen talajszinten állították fel i. sz. 120 körül kezdődőleg a fogadalmi kőoltár-sort.³⁹ A 24. sz. folyosó terének alsó terrazzo rétegét a K-i szárny első, feltöltött szintjéig vastagították fel.

A 24. sz. folyosóból 265 cm széles kapun át valóban torlódás nélkül léphettek be a későbbi szentély körül fenntartott, kb. 115 m²-nyi udvarba (az 1. képen a 27. sz.).

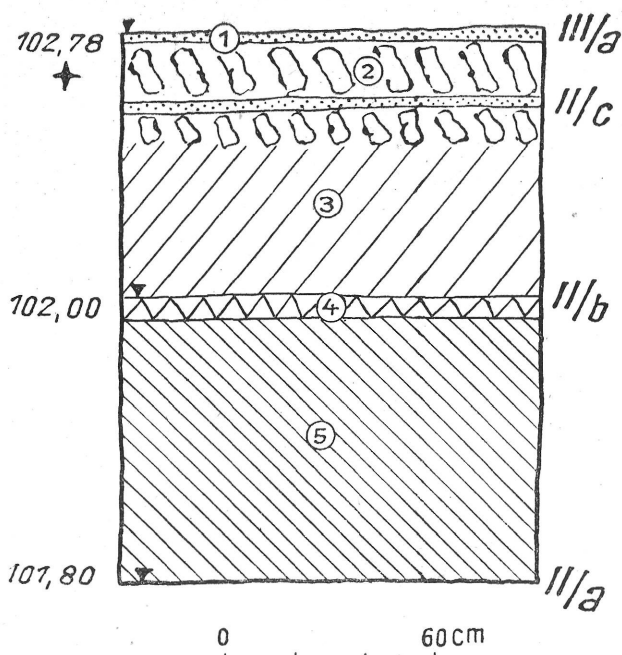
A későbbi szentély⁴⁰ (az 1. képen a 28. sz.) a kőoltár-sor szintjéhez képest 60 cm-es feltöltéssel elért magasabb nívón épülhetett, ami ez esetben csak térbeli kiemelkedés ugyanazon periódus szintjéből (i. sz. 120 körül).

A 29b—c rész térségét az 1956. évi ásátás eredményei szerint egy későbbi periódusban belső elosztó falak három kis helyiségre különítették el. Legmélyebben mészegető kemencék nyomai mutatkoztak. A K-i szárny építéséhez itt égették a kötőanyagot.

A T alakú belső elosztó fal közeiben a legkésőbbi periódus terrazzo, ill. habarcs rétegeit, 60—85 cm magas feltöltés felett, a 102,97—103,05 m A. f.-i szintre kezdték rakni. E számokból azonban levonandók a fényűző szárnyak padozat alatti fűtőtereinek magasságméretei, ha egybevetni akarunk. A T alakú, belső elosztó fallal való felosztás előtt a 29a—c sz. térség fallal bekerített munkaudvar, esetleg munkacsarnok lehetett, a 102,19—102,26 m A. f.-i talajszinten elterített terrazzo, ill. döngölt agyag burkolással (l. a déli II. épület keltezését, az 55, 58. old.).

A 30—33. és 35. sz. helyiségeket szintén csak későbbi periódusban osztották fel. A 33. sz. folyosó felső, terrazzo padozatát, amely a kapuk periódusához tartozott, a III. század elejére keltezhető, 102,70—75 m A. f.-i szintre rakták, 68—84 cm magas feltöltés felett. Ez alatt laza habarcsréteg terül szét mint korábbi periódus talajszint-burkolata (101,91—102,07 m A. f.-i szinten). Ezen korábbi kezdetleges talajburkolat szintjén még nem volt meg a 33. sz. folyosó, nem voltak meg a kapuk sem. Hasonlóan tagolódott a 35. sz. helyiség is egy későbbi periódusban a—c részekre, a 33. sz. térség alsó és felső burkolataival azonos szinteken. A viszonylagos kronológia alapján tehát ezeknek a helyiségeknek a terében i. sz. 120, ill. 210 körül folyt építkezés. A 30—31. sz. helyiségek padlószintjeit mindvégig mélyebben hagyták meg; ezek a helyiségek talán raktárpincék vagy tömlőcök voltak.

Az 1956. évi feltárás tisztázta a 36. sz. helyiség beosztását is. Déli szélébe külön cellát építettek be; belső tere: 2,1 × 2,2 m. A cella beépítése szintén későbbi periódusban ment végbe ebben a munkaudvarban, később csarnokban. A 36a és 36b részekre való tagolás is későbbi periódus munkája. Ezen kiépítés üteméhez itt is a szintmagasságok adatai jelentik a támpontokat; kb. 102,60—102,82, ill. 101,90 m A. f., vagyis a 36. sz. alaprajzi rész kifejlődése párhuzamosan alakult a szomszédos 35. sz. térségével. Az alsó és felső talajburkolat között a földfeltöltés 75—95 cm magas. A szomszédos, 37. sz. rész É-i felét K—Ny irányú fallal külön választották egy későbbi periódusban, amikor a 36. sz. térséget is kettéosztották. Erre vall többek között az, hogy az elosztó falak technikai kivitele azonos a két helyiségben, és a 36. sz. helyiség alsó talajburkolatának (101,70 m A. f.) és a 37. sz. helyiség égetett, téglaporszerű padlójának felszíne (101,75 m A. f.) megfelel egymásnak. Utóbbi felett később 100—104 cm magas feltöltést végeztek, barnás földréteggel, és 11 cm vastag terrazzo réteggel burkolták ezt. Ezáltal olyan szintmagasságot értek el, amely talajfelszínen, a III. század elején, a palota más pontjain is építkeztek. Különben munkaudvar, későbbi periódusban munkacsarnok a 37. sz. térség is, miként a D-i szárny más részei is.

8. kép. Metszet a 47. sz. terem padozata alatt. A két padozat közötti feltöltést (csillaggal jelölve) III. század eleji bélyeges téglá keltezi (101,80 helyett : 101,20)

alatt, mélyebben, döngölt agyagpadló nyomait találtuk. A feltöltésben ennek megfelelően II. századi apró leletanyag jelentkezett. A déli szárny zárófala mentén, keletbre viszont már szemétdödör alsó végét találtuk meg (a 29a—c sz. térség falán kívül).⁴¹ Ebből is kitűnik talán, hogy a palota ezen tájékán csak a személyzet fordult meg. Mindkét toldalék helyiség a II. század dereka táján létesülhetett.

A palota K-i és D-i szárnyait összekapcsolta az udvar körül kerengő folyosó (az 1. képen a 17. és 26. sz.). Ez a végül is U alakú és fedett folyosó, a teljes kiépítésben, a K-i oldalon 51, a D-i szárny mentén legalább 78 m hosszúságban húzódott.

Valami járdaféle, 5—6 cm vastag hevenyészett terrazzo burkolat már a 101,69—101,72 m A. f.-i szint periódusában, vagyis a II. század elején létesült az udvarmenti folyosó helyén, esetleg már ekkor nyitott folyosó vagy verandaszerű körüljáró az udvar felé. Úgy látszik, hogy a palota terében a talajszint gyorsabb ütemben emelkedett, nyilvánvalóan a szigetet egyre gyakrabban elöntő árvizek iszaphordalékai emelték nagyobb mértékben a talajnívót, mint a folyammeder partjaitól távolabb.⁴² Tehát itt nemcsak a lerombolások omladékaival való elegyengetés magasíthatta nem is egy ízben a talaj szintjét, és nem pusztán a szelek hordozta por, valamint a növényi takaró hulladékai által keletkező normális nívóemelkedéssel kell számolnunk. Így érthető, hogy ezen a szigeti sík területen, mintegy másfél század leforgása alatt 101,40 m A. f.-ről 102,60 m A. f.-i magasra töltődött fel, vagyis összesen kb. 120 cm-rel emelkedett a talajszint a palota területén. Mindenesetre a kezdeti beépítés állapotában pl. út vezethetett mind a 12., mind a 14. (C) sz. kemenceudvarhoz, a dunaági (?) kikötőhelyről.

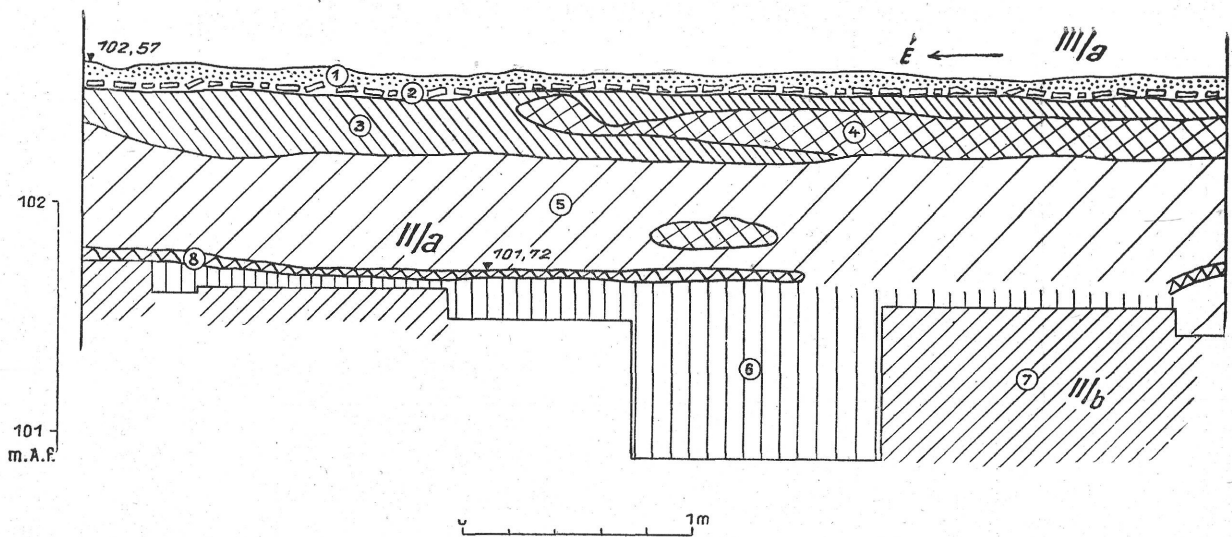
A II. század dereka felé alapozódott a fűtőcsatorna a 26. sz. folyosó DNy-i szakaszán. Az udvar körül kerengő folyosót is fűtötték, de a mellette sorakozó helyiségek rendeltetését „megillető” hőfokra. A személyzeti szárny és munkacsarnokok előterében pl. kielégítőnek vélték a palota urai az egyetlen, keskeny hőcsatornát. A helytartói lakosztály közelében, a 17. sz. folyosórész ÉK-i sarkánál két kemence (B, D) is fűtött, egymás mellett, a 14. (C) sz. udvarból az udvarmenti folyosó padozata alá (a 16. és a 44—47. sz. helyiségsoport előtt). Zsigmondy G. régi rajzán, amelyen az 1870. évig feltárt, de összefüggésükben akkor még fel nem ismert palota-részeket vázolja, még határozottan megvan a hosszú folyosó DK-i sarkában, az É-i, majd a Ny-i fala mentén futó hőcsatorna (a „neue Hechelei” írás körül).⁴³ Az oldalfal mentén haladó csatornából

A déli szárny legnyugatibb, legvégső helyiségét, amelyet a 82. sz.-mal jelöltünk, már csak DK-i és ÉK-i sarkaiban vizsgálhattuk meg, mert a mai hajógyári kerítés és a dunaparti betonút föléje épült és megakadályozta a kutatás kiterjesztését Ny-abbi részére. Egyelőre feltűnik az, hogy innentől hirtelen erősebben lejtének a talajszintek Ny felé. A legalsó habarcsréteg felszíne 101,61, a középsőé 102,36—102,39, a legfelső habarcsréteg 102,77—102,88 m A. f. terület el; ezek a magasság-számok a II. század elejére, ill. derekára, majd a III. század kezdetére mutatnának.

A 37. sz. térségnél a palota déli záró falához a palotán kívül a 38. sz. toldalék építményt emelték.

Falának padkája a 102,22 m A. f. fekszik. A palota déli zárófalának párkánya fél méterrel fekszik mélyebben.

A másik toldalék-építményt (az 1. képen a 34. sz. őrszobaként?) a 33. sz. kapu és folyosó elé emelték. A küszöbszint

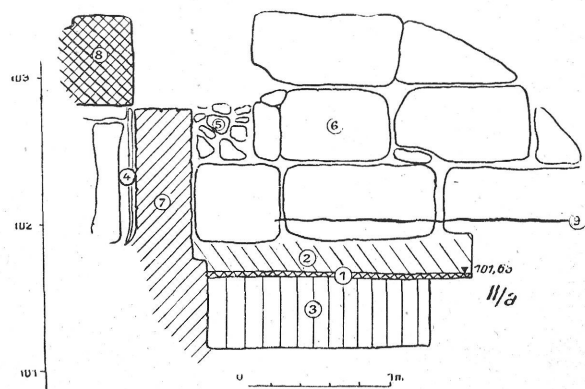

9. kép. Metszet a 89. sz. helyiség nyugati széle alatt

ívelten elágazik (a régi rajzon) az általunk feltárt kemence irányába a hőt vezető, kiindító csatorna-rész. Az egy szál fűtőcsatorna még csak nem is a folyosónak belső szélén létesült, hanem annak udvar menti szélén. Talán azért, mert egy későbbi periódusban látták el fűtési berendezéssel és oldalfallal a korábban fedetlen vagy az udvar felől nyitott oldalú verandát.⁴⁴ Egyébként ez a régi felvétel is tanúsítja, hogy a hajógyári építkezések és múlt századi házalapozások, ásatások kapcsán a palota sok részében már megzavarták a rétegeket és kibányászták a kis leleteket. Kiténik a régi rajz bejegyzéseiből, hogy „fürdők” sűrű csoportjának gondolták elődeink az összes helyiséget, ahol padlófűtési rendszer mutatkozott. A közel egy évszázados térképre öt helyen is beírták a „Bad” szót. Ha ezt a régi térképet összevetjük tervszerű feltárásunk összalaprajzával, megállapíthatjuk, hogy már az 1870. év végéig kiásták teljesen: az É-i szárnyon a 44. és 45. sz., valamint a 61., végül az 57–58. sz. helyiségeket; már akkor egészen feltárták egyszer a 17. és 26. sz. folyosók találkozó részeit is, „beleturkáltak” a 41. és a 47. sz. termék terébe (az É-i oldalon), továbbá (a K-i szárnyon) az 1., 10. és a 13. sz., valamint a (déli oldalon) a 18, 20, 25. és 79. sz. helyiségekbe is. A sok, szétszórtnan előkerült apró leletből senki sem sejtette, hogy ezek az épületnyomok egyazon monumentális római kori palota összefüggésébe tartoznak bele. A Nemzeti Múzeum régi naplói sok olyan leletet regisztrálnak, amelyet a gőzhajógyár tisztviselői ajándékoztak oda, és nyilvánvalóan munkahelyük építkezései kapcsán találtak azokat.

A belső nagyudvart környező folyosó falának DK-i és ÉK-i sarkaiban, a fugák kihézagolása után, megállapítható volt a teljes struktúra-egyezés a találkozó falakban; következőleg az U folyosó udvarmenti fala egyszerre épült, legalábbis a K-i szárnyon, a két sarki elágazással együtt. Az 1956. évi feltárás során tűnt ki az is, hogy az udvar körül kerengő folyosó a DNy-i végén nem fordul el É felé, vagyis nincs Ny-i szárnya az udvarmenti folyosónak.

Az északi (helytartói lakosztály és fürdő) szárny. A 16. sz. helyiség DK-i és ÉK-i falsarkaiban a modern beépítettség folytán még nem volt mód periódusvizsgálatra, a fali fugák hézagolására stb. Ezért még nem dönthető el, hogy a K-i szárnyal, ill. a 8. sz. helyiséggel egybeépült-e, falait egybekötötték-e? A 16. és 47. sz. szobák falsarkaiban lehetőség nyílt az egybekötés megvizsgálására. Kitént, hogy ez a két helyiség egyszerre nyerte el végső alakját.

10. kép. A 83. sz. kerek medence metszete

A 46. sz. helyiségbe a korábbi periódusban az udvarból is nyílt kapu, amelyet azonban később befalaztak. Feltűnően széles volt ez a kapu, miként a 17. sz. folyosóról nyíló ajtó is 230 cm-es szélességével tűnik ki. Az L alakú terem oldalfalainak lábuzatát valódi márványlapokkal burkolták. A periódusvizsgálatok során megállapíthattuk, hogy ÉÉK-i sarkában a falait egybekötötték, a felső, 15–24 cm vastag terrazzo padló alatt 42 cm magas feltöltés terül szét, ez alatt pedig a korábbi, 10 cm vastag terrazzo padozat mutatkozott. Utóbbi a 101,95–102,04 m A. f.-i szinten nyugszik, a későbbi padozat pedig átlag 50 cm-rel magasabban fekszik. Az ÉKK-i falsarokban, a 17. sz. hosszú folyosóba nyíló kapu két oldalán pillérek teszik a fal vázát. A fugák kihézagolásából kitűnt, hogy a 17. sz. folyosó ideeső faldarabja későbbi periódusban létesült már azért is, mert a 16. sz. helyiség déli fala simán halad tovább, nem kötötték bele a 46. sz. előcsarnok DK-i falát. A pillérek közötti 20–23 cm széles réseket (a fal belsejében) habarccsal, téglaporról és kövecsekkel töltötték ki; ez a kitöltés 5 cm-rel ér le mélyebben a terrazzo padozat aljához képest. Eszerint a 46. sz. előcsarnok végső, zárt alakját akkor kapta, amikor a 102,50 m A. f.-i felületen építkeztek, vagyis a III. század elején. Ezen későbbi periódusban padozatának felszíne határozottan emelkedett É felé (bár csak 12 cm-t kb. 3 m-en belül). A korábbi, mélyebben fekvő terrazzo padozat is olyan talajszinten létesült, amelyen szintén folytak egyéb építkezések is a palotában (pl. 27, 57. stb. sz. helyiségek, 59, 64. old). Ennek a padozatnak a korszakában a 17. sz. folyosó még úgy fordult meg az É-i irányból a Ny-i irányba itt, hogy elzáró falat és ajtót nem találtak a 46. sz. helyiség DK-i faldarabja helyén, bár egy lépcsőfokra szükség lehetett ezen a helyen a magasságkülönbség kiegyenlítése végett. Amennyiben az É-i szárny középrésze valóban a helytartók lakosztálya volt, akkor a 46. sz. térség előbb díszes folyosói előtér ahhoz, majd annak kibővítése zárt előcsarnokkal.

A 47. sz. helyiséget, miként még a 7. és a 41. számút is, a falba vágott fülkék jellemzik.⁴⁵ A Zsigmondy-féle rajzon⁴⁶ hővezető csatornát is látunk ebben a helyiségben, amely a közepéig ért volna el; fűtőkemencéje a palota É-i zárófalán kívül lett volna. Saját feltárásunk alkalmával nem áshattuk ki ezt a csatornát, mert a modern, gyári pillérek éppen ide alapozták. Ez a hőcsatorna négyyszögű keresztmetszetű aknában végződhetett a terem közepén; az akna teteje felér a felső terrazzo padozat síkjá fölé. Ha valóban hóaknával van dolgunk, feltételezhetjük, hogy felül kő- vagy fémlappal lezárhatták. A periódusvizsgálat során megállapíthattuk, hogy a 3–15 cm vastag, felső terrazzo padozat mintegy 10 cm magas feltöltésen nyugszik; ebből olyan téglákat szedtünk ki, amelyeket a bélyegük (COH VII BR ANT) végén olvasható császárnév-jelző (ANToniniana) alapján a III. század elején készíthettek. Ehhez a körülményhez talál az is, hogy ezt a felső terrazzo padozatot olyan talajszintre ágyazták, amelyen a palota egyéb, III. század eleji építményei létesültek. Az alsó, 3–5 cm vastag terrazzo padlót másik, 42 cm magas feltöltés felett rakták. Ezen a korábbi felületen folyt építkezés az É-i szárny többi szomszédos helyiségeinek terében is. Figyelemre méltó, hogy az alsó feltöltés a 101,64 m A. f.-i szinten kezdődött. Nem véletlen ez sem, mert pl. a K-i szárny fűtőtereit építették erre a talajvízre.

A szomszédos (az 1. képen a 44. sz.) kis helyiségben mintegy 3,6 m-en belül szabályos lejtővel 60 cm-nyit emelkedett a felső padozat szintje K felől Ny-i irányba. A felső terrazzo padló azonban vékonyodott is, 17 cm-ről 10 cm-re. Alatta a kavicsos, habarcsos kőréteggel való feltöltést maximálisan 39 cm magasnak mértük. Az alsó terrazzo padló, amely őskori humusz rétegen nyugodott, csak 3 cm vastag volt a megmért pontokon. B. Thomas E. is megfigyelte, hogy ez a lejtős padlózás későbbi, mint az oldalfal és vakolása, mert a falon a vakolás mélyebben fennmaradt a terrazzo padló szintjénél.⁴⁷ Az alsó, hevenyészettnek látszó vékony talajburkolást a 102,11 m A. f.-i szintre rakták, miként a környező 43, 46–47. sz. részek terében is a korábbi padlót. Az első építkezés keltezése egyezhetik a déli melléképületével, vagyis: i. sz. 140 körül. A 44. sz. helyiség különben mind a két periódusban átjáró lehetett, a 45. sz. latrina-helyiség előszobája, de egyben lépcsőzetet pótló lejtős feljáró volt a 64. sz. helyiséghez.

A 43. sz. helyiség fűtőtér-fenek terrazzo rétegét, amely 8–12 cm vastag, a 102,30 m A. f.-i szintre kezdték rakni. Alatta 22–26 cm magas, szárazon összeillesztett, „opus spicatum” kőlap-sorral végeztek felemelést. Rendkívül mélyre alapozták itt a helyiség oldalfalát; alját 390 cm mélyen találtuk meg a legalsó padozattól mérve. Az ÉNy-i falsarokban a fugák kihézagolása után

kitűnt, hogy itt a találkozó falak kövei egybeékelődnek, vagyis a 43. sz. helyiség É-i és Ny-i fala egyazon periódus létesítménye. Viszont a 43. és 46. sz. térségek elválasztó fala simán, sőt hézaggal válik el az udvar felőli, déli faltól. Tehát egy későbbi periódusban alakult ki a 43. és a 46. sz. helyiség. Az alsóbb terrazzo padozat alighanem az udvar körüli folyosó végének korábbi burkolata (102,04 m A. f.). Úgy látszik, hogy itt végződött az U folyosó, igen erősen alapozott lezáró fallal, a helytartói lakrész előtt É felé elágazó, széles beugrás után, amely később a 46. sz. előcsarnok É-i keskenyebb nyúlványa lett. Eszerint a feltételezhető dunaági kikötőből, a végső kiépítettség állapotában, fedett folyosóban lehetett a helytartói lakrészhez eljutni.

A nyolcszögletes (az 1. képen a 41. sz.) rész mozaikpadozata és négy, falba vágott fülkéje már a múlt századi beásás kapcsán elpusztulhatott. Öltöző helyiségnek használhatták, a fürdőhelyiség-sor előtt. Fűtőterének fenék terrazzo padozatát a 102,53—102,65 m A. f.-i szintre terítették (III. század eleje!). Fontos, hogy lejjebb, periódusvizsgáló szelvényünkben, nem mutatkozott korábbi vagy folyosóhoz tartozó padozatréteg, még udvari kerti út habarcs-sódersávja sem, tehát alighanem I. építkezés ezen a ponton a 41. sz. terem fűtőszerkezete.

A szomszédos (az 1. képen a 64. sz.) helyiség viszont megint korábbi periódust jelentő építkezés lehet. Megmaradt falfestészeti anyaga Marcus Aurelius idejére utal, de a felső padlószintje alatti rétegből olyan apró leletanyag került elő, amely a II. század első feléből keltezhető. ÉNy-i sarkában a fugák kihézagolásával megállapítható volt, hogy a falak kövei egymásba ékelődnek; tehát a későbbi periódusban a 64. és a szomszédos 63. sz. helyiség egyszerre nyerte el végső idomát. A felső terrazzo padozatot, amely 13 cm vastag, a 102,63 m A. f.-i szinten terítették le. Alatta 70 cm magas feltöltés található, a mélyebben fekvő szintmagasság viszont, nagyjában tekintve, megfelel a K-ről szomszédos helyiségek korábbi periódusának. A felső terrazzo padozat felszíne felett 85 cm magasan fekszenek a 64. sz. helyiség DK-i és D-i ajtószintjei. Talán medence volt itt a későbbi periódusban, 8,8×10,7 m-es natatio. A helyiség ezen rendeltetését világíthatja meg az is, hogy terében É—D és K—Ny irányú csatorna találkozik. I. sz. 120, majd 215 körül folyt ezen a helyen építkezés.

A kisméretű 62. sz. helyiség fűtőterének mintegy 10 cm vastag terrazzo fenékburkolatát a 102,60 m A. f.-i szintre helyezték. Ez a talajnivó a III. század elejének felülete a palota terében (továbbiakban a szintmagasságokhoz: 4—5. kép).

A kis helyiség, amelynek mozaikjából nyomok is alig maradtak fenn, talán szintén öltöző lehetett.

Az ÉNy-i sarok fürdőmedencéi alá részben a 61. sz. helyen, egy szűk (4 m széles) udvarban épített három kemencéből végezték a fűtést. Falépcsőn, esetleg létrán vagy csiga szerkezet-félén hordhatták le a hasábfákat a kemencecsoportnak mélyen levő (munkapad) nivójára. A többi összes fűtőkemencéhez közvetlenül udvarból vagy (idővel) udvarmenti folyosón át, vagyis úgy vihették az öles fahasábokat, hogy a nyilvánvalóan „szurtos”, fát szállító rabszolgáknak nem kellett a belső helyiségeken átjárniok. Egyedül a 61. sz. fűtőudvarnál volt az a helyzet, hogy csak az egyik legdíszebb termen, a 63. sz. mozaikos csarnokon át lehetett, alighanem a 73. sz., legközelebbi külső udvar készletéből, behordani a tüzelő anyagot. Ez a kemencecentrum csak a téliesebb időkben lehetett üzemben, amíg a 63. és a 68a sz. helyiségek mint nyári medencék használaton kívül voltak. A fűtőudvar É-i oldalán volt a csatornanyílás, amelyen lefolyathatták a fűtőudvarba hullott csapadékot a 63. sz. terem padozata alatt futó csatornába. Az udvarban egyébként mintegy 2 m magasan létesült a 63. sz. teremből nyíló ajtó a fűtő aknája felett; ez olyan magasság, amelyben akár tető alatt is mozoghattak a fűtők (4. kép).

Az 57. sz. elliptikus medence építménye a palota végső kiépítésének alaprajzában az É-i szárnyból kiugrik a belső nagyudvar terébe. Első ízben 1857-ben tárták fel. A Nemzeti Múzeumba már ekkor vittek be leleteket „a Hajógyárszigeten oly caldariumból, amely lombzatokkal ékes mozaikkal volt kipallózva . . .”.⁴⁸ Ebből a mozaikból mi már csak a fehér szegélyt találtuk meg (103,86 m A. f.-i szinten; 4. kép). Sacken B.-ék a jelek szerint modern téglákkal kijavították a medence oldalait. Egy ideig fenntarthatták, megtekinthetően, talán az 58. sz., szomszédos kerek helyiség maradványaival együtt. Hamarosan azonban ennek a műemléknek a gondozása is feledésbe merült, és ismét betakarták az antik romokat gyári salakkal.

A tojásdad idomú, $11,3 \times 6,5$ m-es medencét hármass fallal, épületén kívül pedig a DNy-i és DK-i sarkánál két-két, ÉK-i szögleténél egy támpillérrel biztosították a víznyomás ellen. A medence fenéke kevésbé lejtett déli irányba. A víz magassága eszerint 77–86 cm lehetett a medencében. A medence vizét alulról és oldalról is fűtötték, tehát caldariummal van dolgunk.⁴⁹ DNy-i sarkánál találtuk meg az elhasznált vizet elvezető csatornát. Mellette feküdt az ólomcső-vezeték, amely alighanem a vizet vezette be a medencébe.

Magát a tojásdad medencét azonban korábban építették, noha ellenkezőre gondolunk, ha azt nézzük, hogy az 57–58. sz. helyiség-csoport alaprajzilag élesen előugrott épülettömbjével a belső nagyudvar terébe. Hajlanánk arra a következtetésre, hogy ezt a fürdőrészt későbbi periódusban toldották az É-i szárnyhoz. Mindenekelőtt ez az előugrás csak látszat. A valóságban ugyanis a tojásdad medence épületét hamarosan eltakarta az udvarban eléje emelt, 50a–56. és 76–77. sz. épületek félköre, mint későbbi periódus beépítései az udvarba. Az 57. sz. medencénél a hypocaustum-folyosó fenéke és a medence déli végénél a külső habarcsos padozat (4. kép) a 101,98 m A. f.-i szinten fekszik. A medenceépítmény ÉK-i sarkánál fennmaradt támpillér is tanúsíthatja, hogy egy korábbi periódusban (i. sz. 120 körül, l. 67, 59. old.) K felé is elszigetelten állott ez a fürdő. Mindezek figyelembevételével a tojásdad nagymedence ugyanazon talajszint periódusában létesült, még mint különálló fürdőépület, amikor és amelyen pl. a 43–47. sz. helyiségcsoport korábbi periódusa. Természetesen tudjuk, hogy azonos padlószintek nem jelentenek szükségképpen azonos építési korszakokat; ha nem támogatják a szintmagasságok viszonylatát olyan korjelző apró leletek, amelyek a különböző szintek rétegeit megfelelő egymásutánba sorolják, korban meghatározzák, akkor kérdéses a szintek egybevetésének eredménye. A pince padlószintjét, a csatorna-építményt lesüllyesztették, a szentélyek, víztoronyfélék padozatnívóját feltöltötték, fel-emelték ugyanazon periódus szokásos talajszintjéhez képest. Azonban ha ezen építmény-részeket, amelyek elszigeteltségükkel is feltűnnek, figyelembe vettük, és korhatározó kísérő leleteink is vannak, eredményeinkre inkább építhetünk.

A szomszédos, belső terében kerek helyiség (az 1. képen az 58. sz.) padozata alá legalább egy kemence fűtött a belső nagyudvarból. Lehetséges, hogy ennek az 5 m átmérőjű padlóját díszítette (egy későbbi periódusban) az a kör formájú mozaik, amelyet már a régebbi szakirodalomból ismerünk, mint a „hajógyárszigeti római fürdők” leletét, de teljesen nyoma veszett az idők során.⁵⁰

Az 58. sz. helyiség terében eddig nem volt mód periódus-vizsgálatok végzésére, és így nincsenek támpontjaink a hely korábbi történetére. A fűtőtér fenék terrazzójának felszíne 102,63 m A. f. fekszik, a padozat feletti küszöb teteje 104,11 m A. f. Ezek a magasság-mértékszámok a III. század elejének talajszintjét határozzák meg. A kerek helyiség azonban tervezésében annyira egybeolvad az 57. sz. tojásdad medencével, falaik is egybeépültek, hogy csak osztozhatott ezek sorsában, talán keletkezésében is.⁵¹

A legutóbbi feltárás során tovább tisztázódott a 60. (50.) sz. helyiség (az 58. és a 63. sz. helyiségek között). ÉK-i sarkában végezhattunk periódusvizsgálatot. Kitűnt, hogy K-i oldalfalát bekötés nélkül építették a 63. és 58. sz. helyiségek falaihoz, vagyis a 60. sz. helyiség egy későbbi periódusban alakult ki. A fűtőtér fenéképítménye 84 cm-nél is mélyebb: több sor kő, ill. földréteggel töltötték fel a korábbi periódusok szintjeit; 38, ill. 31, ill. minimálisan 15 cm magasak a talajszintfeltöltések. A fűtőtér alsó padozata (6. kép: 102,68) alatti, korábbi feltöltések felszínei a 102,28–102,30, majd a 101,97, végül valószínűleg a 101,67 m A. f. helyezkedtek el. Ezek a szintmagasság-számok nem egyszeri feltöltés változatos technikáját jelentik, hiszen a kijött számok pontosan megfelelnek a palota más részeiben is jelentkező periódusok alapnívóinak; pl. legközelebb az 57. és 43. sz. helyiségek terében folytak építkezések a 101,97, ill. 102,28 m A. f.-i szinten.

Némi visszatekintéssel megállapíthatjuk, hogy a 60–62. és 41. sz. helyiségsorban a hypocaustum építményeket azonos talajszintre emelték, vagyis 80–90 cm-rel magasabb felületre, mint a K-i palota-szárnyon. A 60. sz. hely kezdetben szabad köz, amelyen át bejárhattak a kemence-csoporthoz, ill. tüzelőanyag-tároló, készletező térség lehetett ahhoz. A 60–62. és 41. sz. helyiségsorral valóban az 57. és 64. sz. helyiségek között üresen maradt ambitust töltötték ki.

A legdíszesebb termek közé tartozott a 63. sz. helyiség, amelyet a négy sarkában félkörös exedrakkal nyolcszögletesre alakítottak. ÉK-i sarkában az exedra félköríves fala kissé előre ugrott és (82—97 cm mély) medencét foglalt magában. Három kőfal-lépcsőn léphettek le ebbe a medencébe, amely valójában egyszemélyes kádnak tekinthető.⁵² A kis medencét, miként egyáltalán az egész termet, alulról, padozat alatti hypocaustummal nem fűthették. A süllyesztett kőfal-kádból az elhasznált vizet (félcsónkakúp alakú) téglákból összeállított csatorna vezette le a terem padozata alatt (ÉNy—DK irányba) átvonuló főcsatornába.⁵³ Ez pedig a terem közepe alatt hengeres testű aknában öblösödött.⁵⁴ Ezt az aknát a terem padozatában víznyelő kőkorong fedte, amelynek vájatain át a víz aláfollyhatott.⁵⁵ Evégből a padozat felülete mintegy 15 cm-t lejtett középpontja felé (4. kép). A fal-lábazatoknak márványlapokkal való díszítése szintén emelte ezen terem „fényét”.

A 63. sz. teremből léphettek be a kör alakú (az 1. képen a 68a sz.) medencébe (4. kép). Két lépcsője feltűnik magasságával (35, ill. 42 cm). Kétségen kívül hidegvízű fürdőnek (frigidarium) használták ezt a kb. 5,5 m átmérőjű medencét. Építménye a palota É-i zárófalából, helyesebben a palota épülettömbjéből feltűnően, elszigetelten előugrik. A víz legalább 63 cm magasan állhatott benne. A víztömeg nyomását kívülről azzal egyensúlyozták, hogy a tartó körfalat két erős (334 cm magas és 150—160 cm-re kiugró) támpillérrel biztosították. A medence elhasznált vizét a terrazzo padozaton át vágott lyukon eresztették le a csatornába. A lyuk eldugaszolására szolgáló kőkúpot megtaláltuk. Az oldalfalat, nyilvánvalóan a vízszint magasságáig, halvány vörös terrazzo réteg borította. A körfal vakolatában három réteg válik szét.

Az előugró kör alakú medence oldalfalának kőanyaga beleékelődik a palota É-i zárófalába, ami tanúsítja, hogy az egyszerre létesülhetett a zárófallal. Az alaprajzi elhelyezésből pedig az következnék, hogy a kiugró kerek építmény későbbi periódus hozzáépítése a palota É-i zárófalához. Egyébként valóságos védőtorony szerepét játszhatta ez a toronyszerűen előugró fürdőépítmény, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy mellette ferde irányvonalú lehajtó indul ki, az É-i szárny egyik kapujából (7. kép). Fontos a keltezés szempontjából, hogy mind a 68a sz. medence terrazzo fenekét, mind a 63. sz. terem terrazzo padozata alját ugyanarra a szintre terítették, mint a 62—60. és 41. sz. helyiségek fűtőtérfenék terrazzóját. Mindez a két helyiségsor egyidejűségét tanúsítja, mégpedig a 102,52—102,60 m A. f.-i felületen, amely a III. század elejére utal. Ehhez talál, hogy a 63. sz. terem padozata alatti csatornát fedő téglakon a COH/ors/VII BR/eucorum/ANT/oniniana/ bélyeget olvashattuk. Ez a császárnév-jelző pedig kétségtelenül arra vall, hogy a III. század elején vagy valamivel később építették ki a palota ÉNy-i sarkának végső arculatát. Ugyancsak az Antoninus (Caracalla vagy Elagabal) császárok korára keltező bélyeg volt olvasható azokon a téglakon is, amelyekkel a ferdén lejtő utat burkolták, a 65. és a 68a sz., kiugró építmények között. (A 4. és a 7. képen csillaggal jelölve.)

A Ny-i oldalról a palota egyenetlen, sőt többszörösen tört vonalban zárult, amikor elnyerte végső arculatát, de alighanem az előző periódusokban is. Nem is akarták mutogatni a díszes villa ezen hátsó oldalát. Ezért kőfal-kerítéssel takarták el mind É, mind Ny felé. A legnyugatibb (az 1. képen a 85, 88 és 90. sz.) helyiségek és a kerítésfal között kutatóárkainkban már csak csatornák mutatkoztak, amelyek mind a Kis-Duna-ág medre felé lejtettek. A hátsó szárny szabálytalan toldozott-foltozott képét a különböző korszakokban végzett hozzáépítések magyarázhatják.

A 83. sz., belső terében kerek medencés fürdőhelyiség a már tárgyalt 57—58. sz. fürdőhelyiségek folytatásának tekinthető. Medencéjének fenekét, amelyet egy későbbi periódusban 3,7×3,85 m átm.-re szűkítettek (belső terében), márvány lapokkal burkolták. A víz ezt maximumán 115 cm magasságig tölthette be. A medence terét kettős oldalfal veszi körül, ezek közül, szinte alig hihetően, a belső körfalat építették később. Ez a (33—35 cm széles) fal élesen elválik a külső fal vakolt oldalsíkjától, és a már előbb meglévő suspensurára alapozódott (10. kép).

A 89. sz. helyen, legalábbis a palota legkésőbbi korszakában, mozaikpadozatos helyiség képezte az 57. és 83. sz. kerek fürdőhelyiségek szomszédságát. Mozaikjából azonban mi már csak nyomokat találtunk. (Fűtőtere alatti rétegeket a 9. kép mutatja.)

Ennek a helyiségnek kikutatását sajnálatosan megakadályozza, miként az É felé szomszédos helyiségsor feltárását is, az ideépített modern gyári vízcső-pár, amely É—D irányba vonul el. Ezen, mozaikos helyiség hypocaustumát É-i oldaláról fűtötték. A fűtőtér fenék terrazzo rétege (1) alatt 84 cm magas földfeltöltés jelentkezett. A felemelés alsó részében 6—7 cm vastag habarcspadló (8) a legkorábbi (palotai) építkezés nivóját jelzi. Még lejjebb (a 89. sz. helyiség DNy-i sarkának terében) a palotakorszakot megelőző építkezésnek lesimitott tetejű falazatai mutatkoztak, amelyek itt (belső terükben) 1,84 × 1,1 m méretű négyszöget képeznek (9. kép).

A (1. képen) 88. sz., szomszédos fürdőmedence félelliptikus idomot mutat. K-i oldalfala feltűnően széles (117 cm), É-i és D-i falait pedig a szomszédos helyiségek falai támasztották. A vízmagasságra való következtetésre itt alig van támpont, mert csak a medencefenék alatti fűtőtér padozatát és egy-két suspensura-pillérjét találtuk meg, a felsőbb részeket már előttünk kiszedték. Fűtőtérének padozatát ugyanarra a (101,78 m A. f.) szintre terítették, mint a 83. sz. kerek medence hypocaustumának fenékterrazóját és a 89. sz. helyiség terében a korábbi habarcsburkolatot. A féltojásdad alakú medence fűtése a szabad udvar felől történt, minimálisan 90 cm széles fűtőnyíláson át. A praefurnium-folyosó itt 317 cm hosszú volt. Ezzel szemben a 83. sz. kerek medencénél a fűtőnyíláshoz vezető folyosó, amelyet épebb állapotban találtunk, belső terében csak 55,5 cm széles, 252 cm hosszú és 124 cm magas volt. Különben a fedett folyosóban több méterrel csak lehajtott fejjel és kényelmetlen meghajlásban hordhatták be a rabszolgák a fűtőanyagot, az alacsony fedél miatt.

Egyelőre a feltárás menetében fehér foltot jelent a (1. képen) 91. sz. (alighanem keskeny téglalap alakú) helyiség is. Megmaradt faldarabjai szerkezetben eltérnek egymástól, különösen az É-i oldalfala mutat eltérő struktúrát a K-i és D-i falához képest. Még az oldalfalak szélességei és válluk alatti mélységeik is különböznek. Az É-i fal felső része simán elválnak a 63. sz. terem Ny-i fala oldalsíkjától. A tárgyalt helyiség Ny-i falától ÉNy felé (belüregében 22 cm széles) csatorna indul ki. Mégis, aligha lehetett víztartó medence ez a kis helyiség, mert küszöbének felszíne (102,58 m A. f.) túl alacsonyan fekszik.

Határozottabban állapítható meg a szomszédos (az 1. képen a 92. és 73. sz.) helyiség rendeltetése, amelyet Ny-i végén lapos körívű fal zárt le. Ezen az íves falon át szintén (belüregében 40 cm széles) csatornát vezettek ki, Ny-i irányba. Ennek tehát nagyobb volt vízvezető képessége. Mellette is fennmaradt ólomcső (112 cm hosszúságban), miként pl. az 57. és 83. sz. vízmedencéknél. Fenék terrazzo burkolata mintegy a 102,51—102,19 m A. f.-i szinten terül el, felette az alsó lépcső felszíne 103,66 m A. f.-i szintmagasságban fekszik. A fenék terrazzo réteg kb. 40 cm magas. Alatta még feltöltés kevert földdel. Eszerint víztartó medencéül szolgált a 92. (73.) sz. helyiség is, amelyben kb. 110 cm magas lehetett a víz magassága. Hypocaustummal nem fűthették. Két lépcsőn át a 63. sz. (mozaikos) teremből volt megközelíthető, valamint valószínűleg a 91. sz. keskeny térségből. Feltűnő, hogy a teremből nyíló kapuját egy későbbi időben 257 cm-esről 161 cm szélesre szűkítették.

Bizonytalanabb a (az 1. képen a 90. sz.) legnyugatibb toldalék-helyiség rendeltetése. Belső tere csak 2,55 m széles, DK-i sarkában égetéses munkapadféle maradt fenn, amely a téglaréteget agyagpadló felett mintegy 40 cm magas lehetett. A palota ÉNy-i sarkánál legkésőbb építhették ezt a kis munkacellát, legalábbis munkaütem tekintetében.

A 83. sz. kerek és a 88. sz. félelliptikus medencék közötti sarokban három kemence épült egymás mellé. A kemencesort (84. sz.) szabálytalan négyszögben kőfalak övezik. A kemencék belüregi eltérések; 197, 228, ill. 238 cm hosszúak, magasságuk 80, 114 és 130 cm, míg szélességük nagyjában egyforma (72—75 cm). A kemencesor előtti munkahely csak 1,4 × 4,5 m méretű (85. sz.). Ennek a munkahelyiségnek (sütőüzem?) oldalfalai feltűnően különböző vastagságaikkal (K-i 63, Ny-i 80, ÉK-i 105 cm), és simán elválnak a 83. és 88. sz. helyiségek falaitól. Eszerint talán nem egy időben épültek. A kemencék padozatainak felületei a 101,84—101,91 m A. f.-i szinten fekszenek, a legkorábbi, legalsó sóderes talajburkolat felszíne a kapunál a 101,85 m A. f.-i síkon terül el, csak egy felemelt padozat teteje fekszik a 102,10 m A. f.-i szintmagasságban. Tehát úgy látszik, már i. sz. 120 körül megépítették ezt a sütőüzemet, mindjárt a fürdő déli traktusának (első) felépítése után.

A végső kiépítésben tehát három-három nagymedence csoportosult a 63. és az 58., ill. 89. sz., mozaikpadozatos, díszes helyiségek, mintegy centrumok körül. A kb. 16—18 helyiségből összetevődő fürdő, thermae-része eszerint egységessé vált elgondolásban a palota ÉNy-i sarkát és az É-i szárny legnyugatibb helyiségeit foglalja le, és egyáltalán Aquincum legnagyobb közfürdőivel is vetekedhetett nagyságban. Az említett egységes elgondolás azonban két-három ütemben való kiépítést jelenthet.

A (84. sz.) kemencesor funkciója azonban az alaprajzi látszat ellenére sem változott sohasem, vagyis nem szolgált fűtő kemencékül egy korábbi periódusban a 83. sz. caldarium-hoz. Az magában véve kevésbé döntő ehhez a kérdéshez, hogy a (84. sz.) kemencesor sütőpadozata magasabb szinten (9) fekszik, mint a kerek medence fűtőterének feneke (10. kép); de döntő körülmény, hogy a medence Ny-i falában nincs nyoma annak, hogy elfalaztak volna benne utólag fűtőnyílásokat, és a kemencesor alatt korábbi, udvari burkolatréteg (1) terül el, egy szinten a medence fűtőtere fenékpadozatának aljával (101,63 m A. f.). Az udvari talajszint emelkedésére lehet jellemző, hogy a (déli oldalon levő) praefurnium-folyosó padlóját a 102,28 m A. f.-i szintmagasságban találtuk, ami arra utalhat, hogy a fedett bejárót (a fűtőnyíláshoz) csak egy későbbi korszakban építhették meg (a II. század derekán).

A 89. sz. helyen a mozaikpadozat felülete (103,81 m A. f.) alatt (9. kép) 124 cm mélyen fekszik a fűtőtér fenék terrazzója (1), ugyanazon a felületen, amelyen a szomszédos (58, 60, 63, 68a sz.) fürdőhelyiség sor padozatát is terítették, vagyis a 89. sz. hely kiképzése mozaikos helyiséggé egyazon periódusban (a III. század elején) valósult meg, mint ezeknek végső arculata, beleértve a 83. sz. kerek medencénél nyilvánvalóan ekkor szükségessé vált belső átalakítást is. A 89. sz. helyen a korábbi periódusban is volt helyiség a talált, mélyebben elterülő habarcsburkolat stb. szerint, de ennek határvonalait a feltárás még nem tisztázhatta. Fontos, hogy ehhez a korábbi helyiséghez tartozó egyik oldalfal válla (101,79 m A. f.) olyan szinten fekszik, amely a 83. sz. kerek medence (de pl. még a K-i szárny stb.) alapozási felszínének felelhetett meg. A 88. sz., félelliptikus medence, a szintmagasságok szerint, egyazon korszak létesítménye a korábbi, 89. sz. helyiséggel és a 83. sz. medence korábbi állapotával. Viszont a 91. és 92. sz. helyiségek kiképzése nem előzhette meg a 63. sz. terem végső képeinek kialakulását, vagyis ezek tere legkorábban a III. század elején épülhetett be. A kis munkahelyiség (90. sz.) falát nem kötötték be a régebben álló helyiségek (88. és 91. sz.) oldalfalaiba, oldalfalainak vállai különböző szintmagasságokban fekszenek, udvari ajtajának küszöbe a 102,41 m A. f.-i síkig ér fel, Ny-i falának válla a 102,34 m A. f.-i szinten fekszik. A viszonylagos kronológia alapján ezért nem képződhetett ki ez a cella a II. század végénél korábban.

A belső nagy udvar építményei. Valójában már az 57—58, 83, 88—89. sz. fürdőépítmények is ideszámítandók. Általában megállapítható, hogy a palota kibővítése nagyobb mértékben haladt előre udvari terében, vagyis befelé, mint a főépület külső zárófalán kívül (biztonság okából?).

A belső udvar, legalábbis K-i részében nem nyújtotta az elhanyagoltság képét. A környező folyosó fala az udvar felé is festett volt.

Különben is, amíg a helytartói lakosztály előtti belső udvarrészt mindvégig nem építették be, addig az udvar nyugatibb részeit a (az 1. képen az 50a—c sz.) nagy szentély előteréig másodrangú építményekkel szórták tele (az 1. képen az 51—56, 76. sz. stb.). Ezeknek alaprajzait az eddigi feltárás során még nem tisztázhattuk teljesen.

A belső udvar szélét, legalábbis a helytartói lakosztály előtti sávban, a körüljáró folyosó fala mentén, vastag kőtömbökkel burkolták. Ennek szélességét az udvar ÉK-i beugrásában 223—290, DK-i sarkánál kb. 120 cm-esnek mértük. Ez a kőlapburkolat nem egyszerűen járdául szolgált. A 47. sz. terem szomszédságában pl. a kőlapok felületében 15, ill. 26 cm széles vajatok hálózatát találtuk, amelyekben alighanem víz csoboghatott a nyári hőség idején. Ezen létesítmény korához támpont lehet szintmagassága: 102,74—102,80 m A. f. (III. század eleje). Ezen udvari rész korábbi külsejéről elképzelést nyújt az a körülmény, hogy a kőlapburkolat alatt, földfeltöltés alján előbb agyag (vályog?) elterítés terül szét (101,90—102,00 m A. f.), majd még mélyebben (4 cm vastag) homokréteg (101,56 m A. f.) fekszik, mint i. sz. 120, ill. 100 körüli állapotok tanúi, amikor még kerti kultúra virágozhatott itt is.

Határozottabban torony (vízműféle?) lehetett átellenben, a belső udvar DK-i sarkában (48. sz.), amely egy külön csatorna-négyszögnek központja.⁵⁶ A csatorna téglán Caracalla—Elagabal korára utaló bélyeg volt olvasható.⁵⁷ A csatorna ágyazása betonszilárd, különösen erős, öntött falazás. A torony É-i előterében minimálisan 4×1,8 m-es tömör faltömb, amely mintegy 50 cm magas építmény, tetején falazó téglákat raktak terrazzóba. Ez feljáró lehetett a toronyhoz, amely szintén a III. század építménye. A feljáró falazata alatt 36 cm magas földfeltöltés van, amely a palotát megelőző, simított tetejű falrendszer felszínén kezdődik. Különben ennek a díszes kútháznak (?) oldalát díszíthették azok az oszlopok, amelyeknek darabjait a toronyféle mellett találtuk.

Pontosan fele távolságra mérték ki annak a nagyszentélynek a helyét (az 1. képen az 50a—c sz.), a korábbi periódusban épült 57. sz. elliptikus medence és a 26. sz. folyosó falai között, amely körül a későbbi építkezések korszakaiban is perspektívát nyújtó szabad térséget hagytak meg, legalábbis félkörben a bejárata körül, a reprezentatív K-i szárny felé és a szentély déli oldalán. Falain belül, amelyeknek feltűnő vastagsága (130—160 cm) jelzi a szentély emeletes magasságát, nem mutatkozott alsó, korábbi habarcsréteg. Mintegy 90, ill. 130 cm-rel emelkedett ki pódiumával a környezetéből, aszerint, hogy mennyire töltötték azt fel. Három lépcső vezetett fel a cella bejáratához. A megtalált kultuszszobor is (Marcus Aurelius?) arra mutat, hogy a II. század végén épülhetett.⁵⁸

A legújabb ásatási szakasz eredményei közé tartozik a 77. sz. terem-épület tisztázása. Ebből a teremből feltűnően széles (5,32 m) kapu nyílt a 26. sz. udvarmenti folyosóra. A terem közepe alatt egymást keresztező hőcsatorna-hálózattal fűtötték, mégpedig a Ny-i oldalán épített kemencéből. Ehhez a praefurnium 150 cm hosszú, 157 cm széles, ami kiemelkedő tágasságot jelent. Később építették a fűtőszáj elé. A terem terrazzo padozatának felszíne (103,08—103,11 m A. f.), a fűtőszáj alapjának szintmagassága (102,29—102,35 m A. f.) egyaránt jelzi, hogy egy későbbi periódus létesítményével van dolgunk. Az egész épület külső ÉK-i sarkából támpillérszerű falazat kapcsolódik az 50a—c sz. nagyszentély DNy-i sarka köré; a támpillér későbbi, mert mögötte előtűnt a vakolás a szentély külső falán. A praefurnium körül az udvari talajszint 102,16—102,20 m A. f. Ez a II. század derekának talajszintje, amelyet a praefurnium körzetében nem engedtek feljebb töltetni.

Eszerint a belső nagyudvart a későbbi beépítésekkel teljesen kettévágták, egy K-i és egy Ny-i részre. A helytartói lakosztály és a nagyszentély előtti rész gondosan ápolt pázsitos, kertes viridarium lehetett. A 48. sz. torony csatorna (vízcső?)-hálózatának négyszögben való elágaztatása annak öntözését tehette lehetővé.⁵⁹ Az udvarmenti kerengő folyosó falát a 77. sz. teremtől kezdve mintegy 23 m hosszúságban duplumfal kíséri, egészen a DNy-i sarokig. A pótfal itt elfordul és még 4 m-en át követi a Ny-i kerítésfalat is. Kb. 90 cm széles ez a fal, amelynek habarcsleöntéses, vízszintesen fekvő felszíne az udvar talajszintje felett 70—75 cm magasan helyezkedhetett el. A DNy-i saroknál Sz. Póczy K. nagy tömegű fedőtéglat figyelte meg. Fészerféle volt itt? Istálló? Mellvédes körüljáró a folyosó DNy-i kiugrásánál? Mindenesetre a biztonság, a kifelé való lezártág szempontja a helytartói luxusvillánál feltűnően érvényesült.

J E G Y Z E T E K

¹ Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 31—153; XVI. köt. Bp. 1955, 403—8, 423; — Carnuntina... Vorträge beim intern. Kongress d. Altertumswissenschaften Carnuntum. 1955. Graz—Köln 1956, 187—194.

² O. Doppelfeld, Röm. Grossbauten unter dem Kölner Rathaus. Germania 34 (1956) 98—99.

³ J. Colin: Ant. Class. 23 (1954) 155—156.

⁴ Uo. 155. old., I. jegyzet.

⁵ A Vetera Castra-i példákkal összehasonlítás: Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 128, 150.

⁶ M. J. Rostovtzeff—A. R. Bellinger—F. E. Brown—C. B. Wells, The excavations at Dura-Europos... III. New Haven 1952, 7, 2, 18. — L. 2. jegyzet.

⁷ Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 60—81, 145—8. Csak a helytartó-főparancsnok rendelkezhetett a tartomány összes csapata felett.

⁸ A költárka-sorozat feliratai: Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 406—407, 422.

⁹ H. v. Petrikovits, Neue Forschungen zur röm.

Besiedlung d. Nordeifel. Germania 34 (1956) 101. old., 1. kép.

¹⁰ K. M. Swoboda, Röm. und roman. Paläste. Wien 1924, 94–95.

¹¹ P. Steiner, Röm. Villa v. Bollendorf. Tr. Jahresberichte 12 (1923) 34–36.

¹² R. G. Collingwood (The archaeologie of Roman Britain. London 1930, 117. old. 28. kép a–b, d, e, g, k) 7 példát is bemutat. Az elyi példa a II. század kezdetéről. A callaevai példa az I. század végétől származhat.

¹³ P. Steiner: Tr. Zeitschr. 4 (1929) 75.

¹⁴ Legutóbb ezek összefüggéséről általánosan: A. Schober, Die Römerzeit in Österreich. Wien 1953, 117–118.

¹⁵ A. Müfid, Stockwerkbau d. Griechen u. Römer, Istambuler Forschungen, B. I. Berlin–Leipzig 1932, 86.

¹⁶ Swoboda i. m. 40.

¹⁷ Colin i. m. 160.

¹⁸ Uo. 160. old., 4. jegyzet.

¹⁹ P. Steiner: Tr. Jahresbericht 12 (1923) 36.

²⁰ Alföldi A.: Századok 70 (1936) 44.

²¹ Doppelfield i. m. 95.

²² B. Sacken: Mitteilungen ... Central Commission 2 (1857) 283. — Salamon F., Budapest története. I. köt. Bp. 1878, 298.

²³ Uo. 329.

²⁴ Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 135. old. 1a. jegyzet.

²⁵ Hazánk és Népünk ... (1952) 47.

²⁶ A csatorna fenéktéglái a bélyeg: COH(ors) VII BR(eucorum) ANT(oniniana), az i. sz. 211–222. évekre utal.

²⁷ A csatornafének 50 m-en belül 100,44 m A. f.-ről 99,74 m A. f.-re esik.

²⁸ Schauschek J. megfigyelése szerint 80 m hosszúságban követhető ez a fal a partoldalban. É-i végénél három fal ágazik el belőle a sziget belseje felé. A fal 120–130 cm széles, teteje lesímitott, mint az I/b periódus falazatainak.

²⁹ Törty K., A Duna és szabályozása. Bp. 1952, 118–119.

³⁰ Trans Aquincumhoz legutóbb: Arch. Ért. 76 (1949) 78–79.

³¹ F. Fremersdorf, Der röm. Gutshof v. Köln, Deutschtum u. Ausland, H. 23/24. Münster i. Westf. (1930); Neue deutsche Ausgrabungen, 222–224.

³² Első kísérlet a bélyeges téglák itteni korhatározó szerepének tekintetbevételére: Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 60–81, 145–148.

³³ Radnóti A. (A Balaton régészeti és történeti emlékei, Bp. 1952, 48–49) alighanem találóan értelmezi Aur. Victor (Caesares. 40, 9–10) sorait („... emissio in Danubium lacu Pelsone...”) úgy, hogy a Balaton vízszintje Galerius korában időszakilag felemelkedett, és le kellett vezetni.

³⁴ Amm. Marc. 30, 5, 14. alapján: Alföldi A., Budapest története. I/2. köt. Bp. 1941, 727.

³⁵ Petrikovits (i. m. 102. old., 8. jegyzet) is utal arra a megfigyelésre, hogy a személyzeti lakóház kapuja rendszeresen az úrilak felé nézett.

³⁶ L. 1. jegyzet.

³⁷ Rekonstrukciójához analógiák: C. Simonett: Anz. f. Schweiz. Altertumsk. 39 (1937) 4.; H. Eiden: Tr. Zeitschr. 18 (1949) 78–79. Eltérő a maltai típus: JRS 5 (1915) 28. old. és 1. kép. A gerendalyukak: 21 × 25, ill. 21 × 19 cm. A padka felett 78, ill. 59 cm magasságban helyezkedtek el azok.

³⁸ Ez az emeletesség azonban nem igen lehetett teljes a K-i szárnyon. A kérdés a fedés problémáját is felvetné, amelyhez talán tekintetbe veendő Nero császár rendelete; eszerint a háztömbök és a házak homlokzatánál oszlopos csarnok építendő, amelynek lapos tetejéről a tűzvész elhárítható, ill. hatásosabban oltható a tűz („... ut ante insulas et domos porticus essent, de quarum solariis incendia arcerentur...”) Tacitus, Ann. 15. 43. Suetonius, Nero. 16). A különösen széles K-i szárny fődése szerintünk úgy képzelhető el, hogy az 1. és a 9. sz. saroktoronyok valóban a közbeeső porticus teteje fölé emelkedtek. Ez, valamint az udvar körül keringő folyosó földszintes, a mozaikos terem sor pedig emeletes magasságú lehetett.

³⁹ L. ezen kőoltárkák feliratait: Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 406–407, 422.

⁴⁰ A későbbi szentélyben három oszlopláb is előkerült, ezek (Schauschek J. vizsgálata szerint) mind nagyság, mind forma tekintetében azonosságot mutatnak, attikai lábázat szabványos formáját ismétlik meg. Az oszlopsort igen lágy homokkőből faragták, egyazon darabból a lábazatot és az oszloptörzs egy részét. Részletesebb alaprajz: Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 394. old., 13. kép. A két kőlap (57 × 46 cm), amelynek felületébe tányérszerű vájatot véstek, talán kőoltárkának szolgált alapul. A vájat 18 cm mély. A Mercurius-oltárkához: Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 404, 423.

⁴¹ A szemétdögör alsó részében 42 cm széles; 57 cm mély.

⁴² Évszázadonként csak 15 cm volt a természetes feltöltődés: Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 484.

⁴³ Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 33. old. 1. kép.

⁴⁴ Egyébként általánosan megfigyelhető (Kardos–Major, Az etruszk és a róm. rabsz. társad. építészete. Bp. 1952, 74. Kézirat), hogy az i. sz. I. században a peristylum oszlopközeit kőkorlással vagy ablakos fallal zárták el.

⁴⁵ Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 54. old. 20. kép.

⁴⁶ Uo. 54, 56–57. (22. kép).

⁴⁷ Ásatási napló. I. köt. 145.

⁴⁸ Nemzeti Múzeum Rég. napl. 1857/12; 1857/46.

⁴⁹ A medencét keretező hőcsatornában körbe áramolhatott a melegített levegő, kivéve a Ny-i oldal közepén elfalazott rövid szakaszt.

⁵⁰ Rajza: Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 100. old., 49. kép.

⁵¹ Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 397. old., 15. kép (középen).

⁵² A kőkorong alatti csatorna a téglacsúcsig 113 cm magas.

⁵³ A lépcsők 12,30 és 36 cm magasak.

⁵⁴ Nagyméretűségére jellemző magassága: 115 cm.

⁵⁵ A víznyelő kőkorong átmérője 193 cm.

⁵⁶ A csatorna belső terében 41 cm széles, 27 cm magas.

⁵⁷ COH(ors) VII BR(eucorum) ANT(oniniana). A toronyhoz korábban: *Építés, Építészet* 3 (1951) 550.

⁵⁸ Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 405. old., 25. kép.

⁵⁹ Talán itt is kút tartozéka lehetett az a vas-karika-fogantyús kőlap, amely a déli szárny szentélye közelében került elő, miként pl. az Alba Fucens-i analógiája [*Antiquité Classique* 23 (1954) 359; *Visscher—Ruyt—Laet—Mertens* közleménye]. Egy szökőkút tartó hengerét már bemutattuk: Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 403. old., 24. kép.

DER STATTHALTERPALAST VON AQUINCUM

EINFÜHRUNG

Auf Grund unserer bisherigen Vorberichte ist die Ansicht allgemein durchgedrungen, dass der prunkvolle Bau auf der Schiffswerftinsel von Óbuda die Privatresidenz des Statthalters von Ostpannonien gewesen ist. Das scheint u. a. auch durch den Umstand bestätigt, dass wir hier das monumentalste Bauwerk Aquincums vor uns haben, welches mit den Beispielen von Vetera Castra, Dura-Europos und Köln gleichen Ranges ist. In der ersten Bauperiode nahmen am Bau des Palastes, laut Zeugnis der verwendeten Ziegelstempel, alle Truppenkörper der Provinz teil, und nur der Statthalter allein war berechtigt, über sämtliche Truppen der Provinz zu verfügen. Rings um ein Heiligtum, das in der Ecke eines separaten und abgeschlossenen Hofes in der Mitte des Südtraktes (Abb. 1, Nr. 27) stand, war eine Reihe von Votivsteinaltären aufgestellt, die alle von Statthaltern (in einem einzigen Fall vom Liber-tus eines Statthalters), errichtet wurden. Doch ist der Bau kein reines Beispiel eines Villentypus mit Eckturm, Vorhalle und mittlerem grossem Saal. Ähnlich dem noch komplexeren Grundriss des Privatpalastes des Oberbefehlshaber von Dura-Europos, ist er baugeschichtlich kein einfacher Typus, sondern eine mit Peristylum kombinierte Weiterbildung des Luxusvillentypus mit Eckrisalit, Porticus und zentralem Grosssaal. Übrigens stand auch in Aquincum die Privatvilla des Statthalters abgesondert von den Dienstgebäuden, ebenso wie beispielsweise der Privatpalast des Dux in der Hauptstadt am Euphrat. Auch in Aquincum wählte man den turmf flankierten, verteidigungsfähigen Bautypus mit Vorhalle als Vorbild des zuerst zu errichtenden Osttraktes. Die Lösung dürfte wohl aus Sicherheitsgründen am besten entsprochen haben. Der auf der Donauinsel bei Óbuda freigelegte Palast stand vielleicht hinsichtlich der getroffenen Schutzmassregeln den in den Donauprovinzen üblichen Wehrpalasten (z. B. bei Sirmium) nahe. Auch bei der Placierung der Gebäudeteile passte man sich den Konventionen an. So liess man die Warmwasseranlagen nach den besonnten südlichen und östlichen Seiten hin vorspringen, während die Kaltwasseranlagen (Schwimmbad?) an der nördlichen und westlichen Palastseite angeordnet waren.

Gegenstand unserer Forschung war auch die Frage, ob die Insel, auf der heute die Palastruinen zu finden sind, bereits in der Römerzeit als solche existiert hat. Diese Frage hängt mit den Gesichtspunkten der Sicherheit ebenfalls zusammen. In der archäologischen Fachliteratur war die Meinung vorherrschend geworden, dass

der Platz, auf dem der Palast erbaut war, erst im Laufe des Mittelalters zur Insel ward, ja sogar, dass sich das Legionslager an der Stelle des damals noch nicht vorhandenen Kleinen Donauarmes, auch auf das Gebiet um den Palast ausgedehnt hat und demnach der Palast innerhalb des Legionslagers gestanden hat. Diese Frage erhielt neue Beleuchtung durch den im nördlichen Vorgelände des Palastes freigelegten Kanal (Abb. 1, Nr. 69), der laut seiner gestempelten Ziegel [COH VII BR ANT] kaum vor Beginn des 3. Jahrhunderts gebaut werden konnte. Sein Gefälle dem Kleinen Donauarm zu beträgt anfangs 1,3%, dann aber, während der letzten 4 m: 25 cm und mündet durch einen Mauerüberrest, der an der Uferseite des heutigen Kleinen Donauarmes zu sehen ist (durch eine regelmässige Öffnung!) in das heutige Flussbett. Demnach muss sich schon in der Römerzeit irgendein Wasserbett zwischen dem Palast und dem Legionslager befunden haben. Die Geologen *M. Kretzót*, *F. Pávai-Vajna* und *J. Sümeghy* waren so liebenswürdig die Frage anhand von Bodenproben zu untersuchen und stellten einstimmig fest, dass die Villa Urbana des Statthalters bereits während der Bauzeit auf einer Insel gestanden hat. Die auf der Donauinsel vor der Lagerbefestigung der Legion gebaute Luxusvilla konnte dennoch nicht vom Feind überrascht werden, denn am jenseitigen östlichen Donauufer schob sich ein Castellum (Transaquincum) vor, in dem eine Kohorte von 500 Mann stationiert war.

Der Rhythmus des Ausbaus und das Aufeinanderfolgen der einzelnen Bauperioden kann am Palastäusseren nicht wahrgenommen werden. Die in mehreren Tausenden zutage geförderten gestempelten Ziegel lassen keinen Zweifel darüber, dass die regste Bautätigkeit im ersten Jahrzehnt des 2. Jahrhunderts und später zu Beginn des 3. Jahrhunderts stattfand. Danach dürften zur Zeit des Marcus Aurelius und schliesslich zu Lebzeiten des Gordianus kleinere Bauarbeiten und Ausbesserungen durchgeführt worden sein. Jedenfalls wurden in diesen Zeitpunkten die Ziegel hergestellt. Sekundäre Verwendungen konnten wir übrigens an mehreren Stellen wahrnehmen. Das zeitlich früheste Votivsteinaltären wurde um 120 u. Z., das spätest datierte im Jahre 283 errichtet. Der älteste Überrest einer Wandbemalung stammt aus der Zeit des Hadrian, der jüngste aus der Mitte des 3. Jahrhunderts. Die endgültige Räumung des Palastes dürfte nach 293 u. Z. wegen der drohenden Über-

schwemmungsgefahr erfolgt sein. Im Jahre 375 u. Z. fand Valentinianus in Aquincum bereits keine Baulichkeit vor, die sich zu einem Winterquartier geeignet hätte, also war der Palast damals schon verödet.

Im Gebiet des Palastes und des Hofes waren die Wege, Gehsteige und Fussböden auf verschiedenen Niveauflächen ausgebreitet, die aber dank ihrer Lage über dem Meeresspiegel deutlich in drei Hauptgruppen gegliedert werden können. Das Zusammentreffen dieser Umstände kann unmöglich dem Zufall zugeschrieben werden und lässt dem gegenwärtigen Stand unserer Forschung gemäss auf folgende Bauebenen, Perioden schliessen:

Periode I/a:

das ältere kleine Heiligtum (unter dem Heiligtum Nr. 28)

Periode I/b:

das ältere Mauerwerkssystem mit »geglätteter Oberfläche«, welches dem Bau der Statthaltervilla voranging (z. B. Grundriss 1, Nr. 54—56)

Periode II/a:

Bauteile Nr. 1—15, 16, 25 (107 u. Z.)

Periode II/b:

früherer Zustand der Teile Nr. 27—33, 35—37 (aus dem Südflügel); Ostteil des Ganges rings um den inneren grossen Hof (Nr. 17); Räume Nr. 44—47, 64, im früheren Zustand (aus dem Nordflügel); südlicher Trakt der Badeanlage (Nr. 57—58, 83; 120 u. Z.)

Periode II/c:

der Südbau (Nr. 19—23); im Hofe Nr. 50a—c, 77; die Anbauten am Südflügel (Nr. 34, 38); Südseite des Ganges längs des Hofes (Nr. 26); um 140 u. Z.

Periode III/a—b:

der Turm im inneren Grosshof (Nr. 48) und die Gebäude rings um das grosse Heiligtum (Nr. 51—53, 76; um 210 u. Z.);

die westlichen Annexen der Nordwest-Ecke (z. B. Nr. 90); späterer Zustand von Nr. 41, 60—64, 66a.

BAUGESCHICHTE UND ERLÄUTERUNG DES GRUNDRISES DER ERSCHLOSSENEN PALASTTEILE

Das südliche Nebengebäude. Südlich vom Hauptgebäude, das wir vor allem als die Privatresidenz der Statthalter bezeichnen können, lassen sich zum Teil die Grundrissformen eines kleineren Wohnhauses erkennen. Eine der Werkhallen der modernen Schiffswerft befindet sich gerade über ihm. Bisher gelang es uns, nur einige Teile der Räume am West- und Nordrand freizulegen (Abb. 1, Nr. 19—22, 79—80). Es hat den Anschein, dass wir auch weiter

südlich einen kleineren Abschnitt aus dem südlichen Mauerabschluss desselben Gebäudes gefunden hätten.

Das Nebengebäude kann demnach als 28 m breit und 35 m lang angenommen werden. Trotz seiner kleineren Dimensionen diente es anscheinend dennoch nicht als Gesindewohnung oder Wirtschaftsgebäude, denn zumindest 5 Räume sind unter dem Fussboden mit Heizungsanordnungen versehen und die Wände der Gemächer mit Malereien geschmückt. Deshalb würde ihm eher die Bezeichnung »Gebäude II« gebühren. Eine Merkwürdigkeit des Grundrisses ist, dass ein gewölbter Gang in die Richtung eines der Südtore des Hauptgebäudes führt (Abb. 1, Nr. 80). Der enge Zusammenhang, der offensichtlich zwischen dem Hauptgebäude und dem Gebäude II bestand, ist ebenfalls aus der Anordnung ihrer Tore ersichtlich, die einander zugekehrt waren (Nr. 78). Zwischen diesen wickelte sich der Verkehr durch einen geschlossenen Gang ab (Nr. 22 und 78).

Das Wandgemälde aus der Zeit des Hadrian blieb an der Mauer des Zwischenraumes Nr. 23, zwischen dem Hauptgebäude und dem Gebäude II. erhalten, demnach wurde die Mauer, die die Gänge Nr. 22 und 23 voneinander trennt, bereits im ersten Drittel des 2. Jahrhunderts errichtet. Die aus einer Terrazzoschicht gebildete Sohle des Heizungsraumes unter dem Fussboden des achteckigen Saales Nr. 20 (Abb. 2.) legte man auf ein um 50 cm höheres Niveau als die im Palastbereich am frühesten bebauten und ausgeglichenen Bauwerkssohlen, wie beispielsweise im Ostrakt. Ausserdem fällt das Gebäude II. mit einiger Unregelmässigkeit und einer kleinen Krümmung in seinen Achsenlinien mit dem östlichen Drittel des Südflügels des Hauptgebäudes zusammen, ohne jedoch die Vorderfassade des letzteren, die Ostseite, zu verdecken. Also wurde schon bei der Planung des Gebäudes diese Vorderfassade als ein bereits bestehender Teil des Hauptgebäudes in Betracht gezogen. Die in der Aufschüttung unter dem Fussboden des Raumes Nr. 19 geborgene Keramik stammt aus der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts. Auf diese Tatsachen stützt sich unsere Vermutung, dass das Gebäude II wahrscheinlich in den Jahren 130—150 u. Z. erbaut wurde. Der Durchschnitt der Aufschüttung zeigt kalkige und kiesige Schichten, als ob es notwendig gewesen wäre, hier den Baugrund mit den Resten des Baustoffvorrates auszugleichen, um auf einer einheitlichen Niveaufläche bauen zu können. Im Gelände der bisher aufgedeckten Teile des Gebäudes II wurden tiefer liegende Fussbodenniveaus nicht gefunden.

Folglich wird die erste Bautätigkeit durch das etwa in der Zeit Hadrians errichtete südliche Gebäude an seinem entsprechenden Platz [Periode II/c] vertreten.

Der frontale (östliche) representative Trakt des Hauptgebäudes. Über die Dimensionen des Hauptgebäudes, die Einheitlichkeit des Bauplans und die Bestimmung des Osttraktes haben wir bereits an anderer Stelle gesprochen.¹ Die von der Nordostecke des Ostflügels in östliche Richtung ansetzende Mauer (Abb. 1, Nr. 71) dürfte möglicherweise zu der im 3. Jahrhundert ausgeführten Schutz(?)einfriedung, eventuell zu einer Vorterrasse gehören. Den Prachtgang (Nr. 10), der der Fassade entlang verlief, betrat man durch die weiten Tore neben den beiden Ecktürmen (Nr. 1 und 9). Im Prachtgang mit seinem Terrazzoboden von einer Fläche von 270 qm war Raum genug für die Gesandtschaften. Der Zentralsaal zeichnete sich nicht nur durch seine grossen Dimensionen aus, sondern auch dadurch, dass zu ihm die meisten (sieben) Türen führten.

Sowohl sein Mosaikfussboden als auch die Wandmalereien waren bis Schluss in baulich gutem Stand erhalten. An der Wand des Saales Nr. 6 kam unter der bemalten Schicht aus der Zeit Marc Aurels eine ältere Schicht zum Vorschein. Die erste Bauperiode des Osttraktes gehört aber in eine noch frühere Zeit. Die oberen Böden der Räume Nr. 1—15 waren nämlich nur noch beiläufig in derselben Höhenschicht ausgebreitet (Abb. 3). Die Sohlenterrazzoschichten der Heizräume unter den Mosaik- und Terrazzobodenbelagen wurden jedoch schon genaustens auf ein und dasselbe Niveau gebreitet, und zwar derart, dass im ganzen Palastbereich keine Fussbodenschichten für Bassins, Hypocaustum, oder Wohnräumen in grösserer Tiefe gefunden wurden.

Aus dem Vergleich der Höhenschichten ergibt sich also, dass der Osttrakt zu den ältesten Teilen der vollständig ausgebauten Luxusvilla gehört hat. Unbeantwortet ist noch die Frage, ob die Eckräume Nr. 18 und 25 bzw. Nr. 16 mit der Ostseite gleichzeitig erbaut wurden. Diese hätten den reinen Villentypus mit Vorhalle (mit Porticus), Eckturm und zentralem grossen Saal in ein L-förmiges Gebäude verwandelt. Demnach ist der Osttrakt zu Beginn des 2. Jahrhunderts zu datieren, zumindest hinsichtlich seiner Grundelemente und Hauptmauern. Er konnte nur früher erbaut worden sein als das Gebäude II, das aus der Mitte des 2. Jahrhunderts stammt und auf einem höher aufgeschütteten Niveau liegt. Der Osttrakt entstand ebenfalls früher als die um 120 u. Z. begonnene Reihe der Steinaltären (Abb. 1, Nr. 27), da die Steinaltären von Anfang an auf einer höheren Niveauschicht (der Einfriedung des Heiligtums gegen den Hof hin entlang) als die Terrazzoschichten der Heizräume an der Ostseite errichtet werden.

Der südliche Wirtschafts- und Gesindeflügel. An der Südseite des Hauptgebäudes haben wir bisher 17 Räume mehr oder weniger freigelegt, doch fanden wir in diesem Trakt keine Spur von Mosaikböden oder Bodenheizungseinrichtungen. Seine Sekundärbedeutung tritt auch darin hervor, dass gegenüber der im Durchschnitt 20 m betragenden Breite der Fassadenseite, die Breite der Südseite lediglich 12 m beträgt. Aus der Trennungswand zwischen den Räumen Nr. 18 und 25 springen mit einem Höhenunterschied von 90 cm zwei, ein unterer und ein oberer, Auflager hervor. Das doppelte Mauergesims dürfte aller Wahrscheinlichkeit nach ein Zeichen dafür sein, dass bei Raum Nr. 18 die einstöckige Höhe des Ostflügels endete, im weiteren aber der Wirtschaftstrakt eine Erdgeschosshöhe gehabt hat. Hier war der zweite Raum das Getreidemagazin (Abb. 1, Nr. 25). Sein Steinmauerfundament wird in Abständen von 75—80 cm von 18—25 cm breiten Öffnungen unterbrochen. In diesen befestigte man wahrscheinlich in den späteren Perioden die senkrechten Tragbalken des Gerüsts zur Lagerung des Getreides. Der frühere Getreidespeicher (dasselbst) war wahrscheinlich ohne Ziegelpfeiler und Steinmauerfundament noch ganz aus Holz gebaut. Über dem Boden aus Schotter und zerschlagenem Bruchstein des früheren Getreidespeichers legte man auf die 1 m dicke Schuttmasse den Terrazzoboden des späteren Getreidespeichers, auf jene Terrainhöhe, welche beim Bau der Bädergruppe Nr. 41, 60—63, 68a (am Nordtrakt) als das planierte Niveau diente. Den Bau dieses Teiles der Badeanlage aber datieren die im Kanal des Saales Nr. 63 (Durchschnitt auf Abb. 4) verwendeten gestempelten Ziegel COH[ors] VII. BR[euorum] ANT[oniniana] in den Anfang des 3. Jahrhunderts. Demnach erhielt auch der aus Steinmauern errichtete Getreidespeicher um die Jahre 211—222 seine endgültige Gestalt und Aufschüttung.

Im Raum des Ganges Nr. 24 sind 4 Bodenflächen übereinander gelagert. Der oberste Terrazzoboden liegt auf einem Niveau, das in den Anfang des 3. Jahrhunderts weist. Darunter breitet sich eine 50—60 cm dicke Schuttmasse auf einer dünnen, in die Periode um 120 u. Z. zu setzenden Mörtelschicht. Unter dieser ist eine etwa 34 cm dicke Erdaufschüttung auf den älteren Terrazzoboden gekommen.

Aus diesem Gang konnte man durch ein 265 cm breites Tor den ungefähr 115 m² grossen Hof betreten, der das jüngere Heiligtum (Abb. 1, Nr. 27) umgab. Das jüngere Heiligtum stand auf einer 60 cm hohen Erhebung und ragte aus der unmittelbaren Umgebung hervor.

Den Raum des Saales Nr. 29a—c teilten den Ergebnissen der Ausgrabungen von 1956

gemäss Binnenwände in drei kleinere Räumlichkeiten mit Terrazzoböden (Beginn des 3. Jahrhunderts?). Während der früheren Perioden dürfte hier ein mit einer Mauer umschlossener Werkhof, vielleicht eine Werkhalle auf einem Terrainniveau gewesen sein (mit einem Belag aus gestampftem Lehm und dünner Terrazzoschicht), auf der beispielsweise auch das Gebäude II. stand (gegen Mitte des 2. Jahrhunderts). Eine Trockencella und Kalköfen standen hier (letztere in den früheren Perioden).

Der obere Terrazzoboden des Ganges Nr. 33 (Abb. 1) liegt ebenfalls in einer, in den Anfang des 3. Jahrhunderts zu setzenden Niveauhöhe. Die tiefer liegende lockere Mörtelschicht ist der Belag des Terrainniveaus aus den Jahren um 120 u. Z. Auf gleichen Niveaus und zu gleicher Zeit entstand auch der Raum Nr. 35., der anscheinend zu Beginn des 3. Jahrhunderts in die Teile a—c geteilt wurde. Die Bodenniveaus der Räume Nr. 30—31 wurden bis ans Ende tiefer gehalten; diese Räume waren vielleicht Magazinkeller oder Kerker. Die Ausgrabungen von 1956 brachten eine Aufklärung auch hinsichtlich der Einteilung des Raumes Nr. 36. Auf seiner Südseite war eine separate Cella mit einem Innenraum 2,1×2 m eingebaut. Die Erdaufschüttung ist hier zwischen dem unteren und oberen Bodenbelag 75—95 cm dick. Die beiden Böden entstanden auf Niveauschichten, auf denen man im Palastbereich um 120 u. Z. bzw. zu Beginn des 3. Jahrhunderts baute. Der Einbau der Cella und die Einteilung in Teile a—b wurde auch im Werkhof Nr. 36. bzw. in der Werkhalle während der späteren Perioden durchgeführt. Im Laufe unserer neueren Freilegung wurde auch die Einteilung des Gemaches Nr. 37. geklärt. Auch hier geht die Gliederung in Süd- und Nordteil auf den Anfang des 3. Jahrhunderts zurück. Im übrigen (in seinem südlichen Teil) dürfte der Raum eine Trocken- oder Brennwerkstätte gewesen sein. Von den kleinen Annexbauten konnten wir den Raum des Gemaches Nr. 34 am eingehendsten untersuchen, das man (als Wachtstube?) vor das abschliessende Tor des Ganges Nr. 33 baute. Unter dem Schwellenniveau fanden wir tiefer die Spuren eines gestampften Lehmstrichs. Aus der Schuttmasse kam Keramik aus dem 2. Jahrhundert zum Vorschein. Die Bank der Seitenwand liegt in einer in die Mitte des 2. Jahrhunderts zeigenden Schichtenhöhe.

Die Ost- und Südtrakte des Palastes verband ein um den Hof verlaufender bedeckter Gang (Abb. 1, Nr. 17 und 26), der U-förmig endete und nach vollständigem Ausbau an der Ostseite in einer Länge von 51 m, an der Südseite in einer Länge von mindestens 78 m verlief. Eine Art Gehsteig mit 5—6 cm dickem Terrazzobelag war bereit zu Beginn

des 2. Jahrhunderts an der Stelle des späteren bedeckten Ganges entstanden, vielleicht ein verandaartiger Rundgang zum Hof hin. Überhaupt wuchs die Niveauhöhe im Palastbereich viel rascher an als in den von den Ufern des Flussbettes entfernter liegenden Teilen. Offenbar wurde dieses Gebiet in stärkerem Mass von den Ablagerungen der Überschwemmungen aufgeschüttet, die die Insel immer häufiger und in immer höheren Lagen heimsuchten, so dass nicht allein der vom Wind herbeigetragene Staub und der Trümmerschutt das zu den neuen Bauwerken ausgeglichene höhere Niveau schufen. Auf solche Weise wuchs die Niveauhöhe im Palastbereich binnen etwa anderthalb Jahrhunderten beiläufig um 120 cm. Der Gang um den Hof wurde übrigens geheizt. In seinen südöstlichen und nordöstlichen Ecken konnte, nach Ausschmierung der Fugen die vollständige Strukturübereinstimmung in der Konstruktion seiner Mauern festgestellt werden. Demnach entstanden der Ostflügel des U-Ganges samt den Abzweigungen an den Ecken zu gleicher Zeit. An seinem südwestlichen Ende wendet sich aber der Gang nicht nach Westen; er hat also keinen Westflügel. Es scheint jedoch, dass am Ende des Ganges im Südwesten ein absteigender Weg begonnen hat, der (innerhalb einer Strecke von einigen Metern) ein Gefälle von 40 cm am Ufer des heutigen Kleinen-Donauarmes hatte.

Der Nordflügel (Wohnung des Statthalters und Bad). In den Raum Nr. 46, der seine endgültige L-förmige Gestalt auf einem Bodenniveau aus dem Anfang des 3. Jahrhunderts gewann, führten auffallend breite Türen. Das in den Hof führende Tor wurde in den nachfolgenden Perioden vermauert. So wurde er zu einer glänzenden repräsentativen Vorhalle vor den Wohnräumen des Statthalters. Die Sockel der Mauern waren mit echten Marmorplatten verkleidet. Früher lag auch hier der Terrazzoboden auf der tieferen Niveauschicht, auf der man wahrscheinlich um 120 u. Z. im Palastbereich baute und der Raum Nr. 46 war zu jener Zeit wohl nur ein Zubehör des U-Ganges. Bemerkenswert im Saal Nr. 47 sind, wie in den Sälen Nr. 7 und 41, die Wandnischen. Unter dem ungefähr 15 cm dicken oberen Terrazzoboden ist eine 10 cm dicke Aufschüttung. Dieser entnahmen wir Ziegel, deren Stempel auf eine Anfertigung zu Beginn des 3. Jahrhunderts weisen. Das stimmt mit dem Umstand überein, dass der Bodenbelag auf ein Niveau gelegt wurde, auf dem bereits an anderen Stellen im Palastbereich um 211—222 gebaut wurde. Den unteren, ungefähr 4 cm dicken Terrazzoboden (Abb. 8) breitete man über eine andere, 42 cm dicke Aufschüttung aus. Die untere Aufschüttung begann auf demselben Niveau, auf dem u. a. die Heizräume des Osttraktes grundiert wurden.

In dem kleinen Raum Nr. 44 (Abb. 1) stieg innerhalb von etwa 3,6 m das Niveau des oberen Fussbodens um 60 cm, mit regelmässigem Gefälle in Richtung von Ost nach West an. Der lediglich 3 cm dicke untere Terrazzoboden breitete sich auf einer prähistorischen Humusschicht aus. Während beider Bauperioden ist dieser kleine Raum ein Durchgang und zugleich der Vorraum des Latrinerraumes Nr. 45 gewesen sowie eine die Treppen ersetzende Rampe zum Raum Nr. 64. Nur vom Vorraum Nr. 44 konnte man den kleinen, länglichrunden Raum Nr. 45 betreten, der allein unter den Latrinräumen des Palastes mit Mosaikboden geschmückt war. Die Sohlenterrazzoschicht des Hypocaustums des heizbaren Saales Nr. 43 wurde auf ein Niveau gelegt, auf dem man im allgemeinen gegen Mitte des 2. Jahrhunderts im Bereich der Villa gebaut haben dürfte. Weiter unten liegt eine etwa 24 cm hohe Aufschüttung in der Art des opus spicatum aus einer trocken gelegten Steinplattenreihe. Die Scheidewand der Räume Nr. 43 und 46 trennt sich glatt von der Mauer der Hofseite. Der untere Terrazzoboden ist wahrscheinlich der Belag des Endabschnitts des rings um den Hof verlaufenden Ganges. Hier endete in der früheren Periode [II/b] der U-Gang, nach dem vor dem Wohntrakt des Statthalters gegen Norden abzweigenden einspringenden Teil, der später in die Halle Nr. 46 einbezogen wurde. Der Mosaikboden des achteckigen (Abb. 1, Nr. 41) Raumes sowie seine vier Mauernischen sind aller Wahrscheinlichkeit nach schon während der Eingrabungen im vergangenen Jahrhundert zugrunde gegangen. Dieses Gemach dürfte als Ankleideraum gedient haben, ebenso wie der kleine Raum Nr. 62, von dessen Mosaikboden kaum eine Spur erhalten geblieben ist. Die Grundsohle der Heizräume beider Apodyterien wurde auf ein in den Beginn des 3. Jahrhunderts datierbares Niveau gelegt, somit bekamen die beiden Ankleideräume zu jener Zeit ihre endgültige Gestalt. Unter dem Bodenniveau des Raumes Nr. 64 (Abb. 1) kam Keramik aus der etwa 70 cm dicken Schuttmasse zum Vorschein, die sich in die Mitte des 2. Jahrhunderts datieren lässt. Der obere, 13 cm dicke Terrazzoboden liegt ebenfalls auf einem, dem angehenden 3. Jahrhundert entsprechenden Niveau, während die zeitlich frühere Bautätigkeit hier um 120 u. Z. stattgefunden haben dürfte. 85 cm über dem oberen Terrazzoboden liegt die Niveauläche der Türen an der Südost- und Ostseite des Raumes. In dem 8,8×10,7 m grossen Raum dürfte allem Anschein nach ein Bassin (natatio) gewesen sein, ganz bestimmt aber in den späteren Perioden. Tatsächlich treffen in diesem Raum zwei Kanäle zusammen. Die Unterheizung der Räume in der Nordwestecke des Badeflügels ging zum Teil von drei, in einem schma-

len (4 m breiten) Hof (Abb. 1, Nr. 61) errichteten Öfen aus. Diese Ofenstelle war zumindest teilweise ohne Bedachung. Der einzige Zugang (später) zu dem Heizhof war in einer Höhe von beiläufig 2 m (aus dem Saal Nr. 63) über dem Heizungsschacht; eine Höhe, die es sogar gestattete, dass sich die Heizer unter Bedachung bewegen konnten.

Eine der Warmwasseranlagen — Caldarium — des Badetraktes (Abb. 1, Nr. 57) ist elliptisch. Das 11,3×6,5 m grosse Bassin, in dem die Wasserhöhe 77—86 cm sein mochte, wurde mit dreifachen Seitenmauern und Stützpfählern an den Aussenecken gegen den Wasserdruck gesichert verstärkt. An seiner Südwestecke fanden wir den Kanal, der das verbrauchte Wasser abführte, neben ihm lag die Bleirohrleitung, die vermutlich das Wasser in das Bassin einführte. Unter dem Boden des benachbarten innen kreisförmigen Raumes (Nr. 58) wurde vom Hofe aus geheizt. Vielleicht war sein Fussboden, dessen Durchmesser 5 m betrug, von jenem kreisförmigen Mosaik geschmückt (in der Periode am Anfang des 3. Jahrhunderts?), der uns aus der älteren Fachliteratur als Fund »aus den römischen Bädern auf der Schiffswertinsel« bekannt ist, von dem wir aber im Laufe der Zeit jedwede Spur verloren haben.

Die östliche Seitenwand des Gemaches Nr. 60 (-50) wurde ohne Einbindung den Wänden der Gemächer Nr. 63 und 58 angebaut. Die Sohle seines Heizungsraumes ist ein, sogar die Höhe von 84 cm übertreffendes Bauwerk. Die Dicke dieser Stein- bzw. Erdschichten, aus denen sich die Sohlengrundierung zusammensetzt, beträgt 38 + 31 + mindestens 15 cm. Würden etwa die einzelnen Bodenniveaus im Raumgebiet Nr. 60, sogar zweimal erhöht, ohne dass auf ihnen gebaut wurde? Übrigens dürfte das Gemach Nr. 60 anfangs ein freier Zwischenraum gewesen sein, von dem man zur Ofengruppe Eintritt hatte bzw. konnte er als Lager für Heizmaterial dienen. Die Gemächer Nr. 60—62 und 41 wurden wahrscheinlich zu Beginn des 3. Jahrhunderts ausgebildet, wodurch tatsächlich der zwischen den Gemächern Nr. 57 und 64 leergebliebene Ambitus ausgefüllt wurde.

Saal Nr. 63. wurde durch die halbkreisförmige Exedra in seinen vier Ecken in einen achteckigen Raum umgestaltet. Im Raum der von der halbkreisförmigen Mauer der Exedra gebildeten Auskrugung der Nordostecke war ein kleines Bassin (82—97 cm tief). Weder dieses Bassin noch der Saal hatten Hypocaustumheizung. Der unter dem Fussboden des Saales durchgehende Hauptkanal erweiterte sich unter der Mitte des Saales zu einem zylinderförmigen Schacht. Der Schacht war im Saalfussboden mit einer steinernen Schlingerscheibe bedeckt. Der Saal war nicht nur mit Mosaiken reich geschmückt, die bemalten Wände waren oben

mit einem Stuckfries abgeschlossen und die Sockel mit Marmorplatten verkleidet. Nur aus diesem Saal konnte das kreisförmige, vom Hypocaustum nicht heizbare Bassin betreten werden (Abb. 1, Nr. 68a). In dem Becken mit einem Durchmesser von ungefähr 5,5 m stand das Wasser mindestens 63 cm hoch. Um dem Druck der Wassermassen das Gegengewicht zu halten, wurde die kreisförmig verlaufende Tragmauer mit Stützpfählen verstärkt. Das verbrauchte Wasser wurde durch den Beckenboden in den Kanal abgelassen. Den Steinkegel, der zum Verschliessen des Schluckloches diente, haben wir ebenfalls gefunden. Das kreisförmige Gemach, das gleich einer Bastei neben dem Tor hier vorspringt, mochte geradezu die Rolle eines echten Wehrturmes gespielt haben (zur Deckung des Weges, der vom Tor stark abfallend ausging) (Abb. 7). An der anderen Seite des Tores springt noch ein zweiter kreisförmiger Raum aus dem Gebäudeblock des Palastes hervor (Abb. 1, Nr. 93; übrigens eine Latrine). Die Gemächer Nr. 63 und 68a erhielten ihre endgültige Gestalt auf einem Niveau, das in den Anfang des 3. Jahrhunderts verweist. Dafür spricht auch der Umstand, dass die den Kanal deckenden Ziegel unter dem Saal Nr. 63 (Abb. 4), laut Zeugnis ihrer Stempel in den Jahren 211—222 gestrichen wurden.

An der Westseite schloss der Palast nicht in einer geraden, sondern in einer sogar mehrfach gebrochenen Linie ab. Offensichtlich hatte man gar nicht vor, diese Rückseite zur Schau zu stellen. Aus diesem Grund wurde er durch eine Steinmauereinfriedung sowohl gegen Norden als auch gegen Westen verdeckt, wodurch im westlichen Teil des Nordtraktes ein Hof entstand. Zwischen den am westlichsten liegenden Gemächern (Nr. 85, 88 und 90) und der Einfriedungsmauer kamen in unseren Forschungsgraben nur mehr Kanäle zum Vorschein, die alle abwärts, dem Flussbett des Kleinen Donauarms zu, verliefen. Für die Innenausstattung der am westlichsten gelegenen Flucht von Räumen wurde grosse Sorge getragen. Ein rundes Bassin in Nr. 83 wurde (zu Beginn des 3. Jahrhunderts?) durch den nachträglichen Einbau einer Zusatzmauer auf $3,7 \times 3,85$ m verkleinert. Das Wasser dürfte es bis zu einer Höhe von 115 cm gefüllt haben. Vom Mosaikfussboden des Gemaches Nr. 89 haben wir nur wenige Spuren gefunden. Die Erforschung dieses Gemaches und der im Norden anstossenden Räume wurde von den beiden modernen Wasserleitungsrohren, die hier eingebaut sind, gehemmt. Die Ausbildung des anstossenden Bassinraumes von halbelliptischer Form (Nr. 88) dürfte parallel mit der von Nr. 83 gegangen sein. Die Heizung geschah vom freien Hof aus. Gleicherweise enthielt auch der Raum Nr. 92 ein Wasserbecken, in

dem die Wasserhöhe vermutlich 110 cm betrug. Ein Kanal dürfte durch seine gewölbte Mauer das verbrauchte Wasser abgeführt haben. Das einführende Bleirohr blieb hier nur in einer Länge von 112 cm erhalten. In der Südostecke dieses im Innern nur 2,55 m breiten Raumes (Abb. 1, Nr. 90) blieb eine Art von Brennbank erhalten, deren Höhe über dem Ziegelboden etwa 40 cm betrug. Dieser kleine Anbau an der Nordwestecke des Palastes wurde vermutlich zeitlich am spätesten gebaut.

In der Ecke zwischen dem runden Bassin Nr. 83 und dem von halbelliptischer Form Nr. 88 standen drei Öfen nebeneinander (bei Nr. 84). Die Höhe der Öfen beträgt 80, 114 und 130 cm. Die Tür ist 303 cm breit und dürfte eher eine Einsatzöffnung gewesen sein. Die Ofenreihe diente in einer früheren Periode trotz allem Anschein nicht zur Heizung des Caldariums Nr. 83, weil wir in der Westwand des Bassins keine Spuren fanden, die dafür zeugten, dass dort nachträglich Heizöffnungen vermauert worden wären und sich unter der Ofenreihe die zeitlich frühere Belagschicht des Hofes, auf gleichem Niveau mit dem Sohlengrund des Heizungsraumes des Beckens ausbreitet (Abb. 10). Aller Wahrscheinlichkeit nach war hier bereits seit der Mitte des 2. Jahrhunderts eine Backstube.

Im endgültigen Ausbau gruppierten sich also als um die Zentren der Anlage je drei Bassinräume um die mit Mosaik belegten Prunkräume Nr. 63 und 58 bzw. Nr. 89. Der sich aus 16—18 Räumen zusammensetzende Badetrakt umfasste demnach die Nordwestecke des Palastes sowie die am westlichsten liegenden Räume des Nordflügels und konnte sich übrigens dank seinem Umfang mit den grössten öffentlichen Bädern Aquincums messen.

Die Bauwerke des grossen Innenhofes. Schon die Baderäume Nr. 57, 83, 88—89 müssen zu dieser Gruppe gezählt werden. Überhaupt wurden die Palasterweiterungen stets in grösserem Mass nach Innen, im Bereich des Hofes vorgenommen als ausserhalb der äusseren Abschlussmauer des Hauptgebäudes (aus Sicherheitsgründen?). Der innere Hof bot kein Bild der Vernachlässigung. Auch die Aussenwand des Rundganges wurde mit Malereien geschmückt. Während aber der Hofteil vor der Wohnungsfucht des Statthalters bis Ende unbebaut blieb, verdeckte man den Teil im Süden und im Westen des Hofes mit Bauten, die aus der Mitte des 2. und dem Anfang des 3. Jahrhunderts entstammen. Auch der freie Platz vor dem grossen Heiligtum blieb unbebaut (Abb. 1, Nr. 50a—c). Der Rand des grossen, inneren Hofes war mit dicken Steinplatten belegt, die Breite der Verkleidung wechselte zwischen 120—290 cm. Er diente nicht nur als Gehsteig, denn wir fanden beispielsweise in der Nähe des Saales Nr. 47 ein Netz von 15 bzw. 26 cm tiefen Rinnen

an der Oberfläche der Steinblöcke, in denen vermutlich während der heissen Sommertage Wasser plätscherte. Auf Grund der Niveauhöhe können wir die Entstehungszeit in den Beginn des 3. Jahrhunderts ansetzen. Die darunter liegende Lehmschicht ist ein Hinweis darauf, dass um 120 u. Z. auch an der Stelle der Steinplattenreihe noch ein Garten blühte.

Ein prächtiges Brunnenhaus, eine Art von Wasserturm, mochte wohl die Turmanlage an der Südostecke des Hofes gewesen sein (Abb. 1, Nr. 48), die der Mittelpunkt eines abgesonderten Kanalvierecks ist. Nach Aussage der Stempel der hier verwendeten Ziegel ist auch dieser Turm samt seinem Kanalnetz, das die Bewässerung des Ziergartens und des Rasens erleichtert haben dürfte, am Anfang des 3. Jahrhunderts entstanden. Im Mittelpunkt des inneren grossen Hofes stand das grosse Heiligtum genau in der Mitte zwischen der Mauer der in der vorangehenden Periode (um 120 u. Z.) erbauten Bassanlage (Nr. 57) und dem des Gangteils (Nr. 26). Innerhalb der Mauern des grossen Heiligtums, deren Dicke von 130—160 cm andeutet, dass der Tempel Obergeschosshöhe hatte, fand sich keine unterständige und zeitlich frühere Belagschicht. Er dürfte etwa 90 bzw. 130 cm hoch aus der gleichartigen Niveauschicht seiner Umgebung herausgeragt haben. Drei Stufen führten zum Eingang der Cella hinauf. Wir haben eine der Kultstatuen des Heiligtums, wahrscheinlich eine Statue des Marc Aurel (?) gefunden, also musste das

Heiligtum spätestens Ende des 2. Jahrhunderts schon gestanden haben. Nach der Niveauhöhe aber dürfte es um die Mitte des 2. Jahrhunderts gebaut worden sein.

Die Ausgrabungen von 1956 klärten auch den Grundriss des Saales Nr. 77. Er konnte nur vom bedeckten, den Hof umgebenden Gang aus durch das 5,32 m breite Tor betreten werden. Dieser Saal wurde von einem an der Westseite des Saales gebauten Ofen geheizt, dessen Wärme von einem Netz von Heizkanälen, die sich unter der Mitte des Saales kreuzten, verbreitet wurde.

Demnach wurde der grosse Innenhof während einer späteren Bebauung vollständig entzwei, in einen Ost- und Westteil, geschnitten. Die nicht bebauten Hofteile blieben als Garten bestehen. Rings um die Südwestecke des Innenhofes entlang der Mauer des Ganges wurde in der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts eine Zusatzmauer in einer Länge von etwa 27 m gebaut, die bei der Wand des Saales Nr. 77 begann. Die zweite Mauer, deren horizontal liegende und mit Mörtelüberguss versehene Oberfläche sich 75 cm hoch über dem Bodenniveau des Hofes ausbreitete, war 90 cm breit. Neben ihr kam in der Ecke ein Haufen von Deckziegeln zum Vorschein. Befand sich hier ein Stall oder ein Schuppen, oder vielleicht ein Rundgang mit Brustlehne bei der südwestlichen Vorkragung des Ganges? (Zu den Erörterungen s. die Literatur in den Anmerkungen 1—15, 18—30)

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Grundriss der Villa des Statthalters. Zustand während der Freilegung bis Ende 1956

Abb. 2. Schnitt durch die Räume Nr. 20—22—23; das südliche Gebäude II

Abb. 3. Schnitt durch die Räume Nr. 5—4a—3—2—11

Abb. 4. Schnitt durch die Räume Nr. 68a—63—61—51 68a Die mit Stern bezeichnete Fläche unter dem Boden des Saales Nr. 63, durch Ziegelstempel aus dem Anfang des 3. Jahrhunderts datiert

Abb. 5. Schnitt durch die Räume Nr. 50c—54—56—42

Abb. 6. Schnitt durch die Räume Nr. 60 (-50)—61—62—41

Abb. 7. Schnitt bei der Böschung (bei Nr. 71) vor dem Nordtor, neben No. 68a. Die mit einem Stern bezeichnete Fläche ist durch Ziegelstempel aus dem Anfang des 3. Jahrhunderts datiert

Abb. 8. Schnitt unter dem Boden des Raumes Nr. 47. Die Aufschüttung zwischen den beiden Fussböden (mit Stern bezeichnet) datiert ein Ziegelstempel aus dem Anfang des 3. Jahrhunderts (statt 101,80: 101,20).

Abb. 9. Schnitt unter dem Westrand des Raumes Nr. 89

Abb. 10. Schnitt des runden Bassins Nr. 83